

Милан Тасованц

Максим Жұравановичи
1891 - 1941

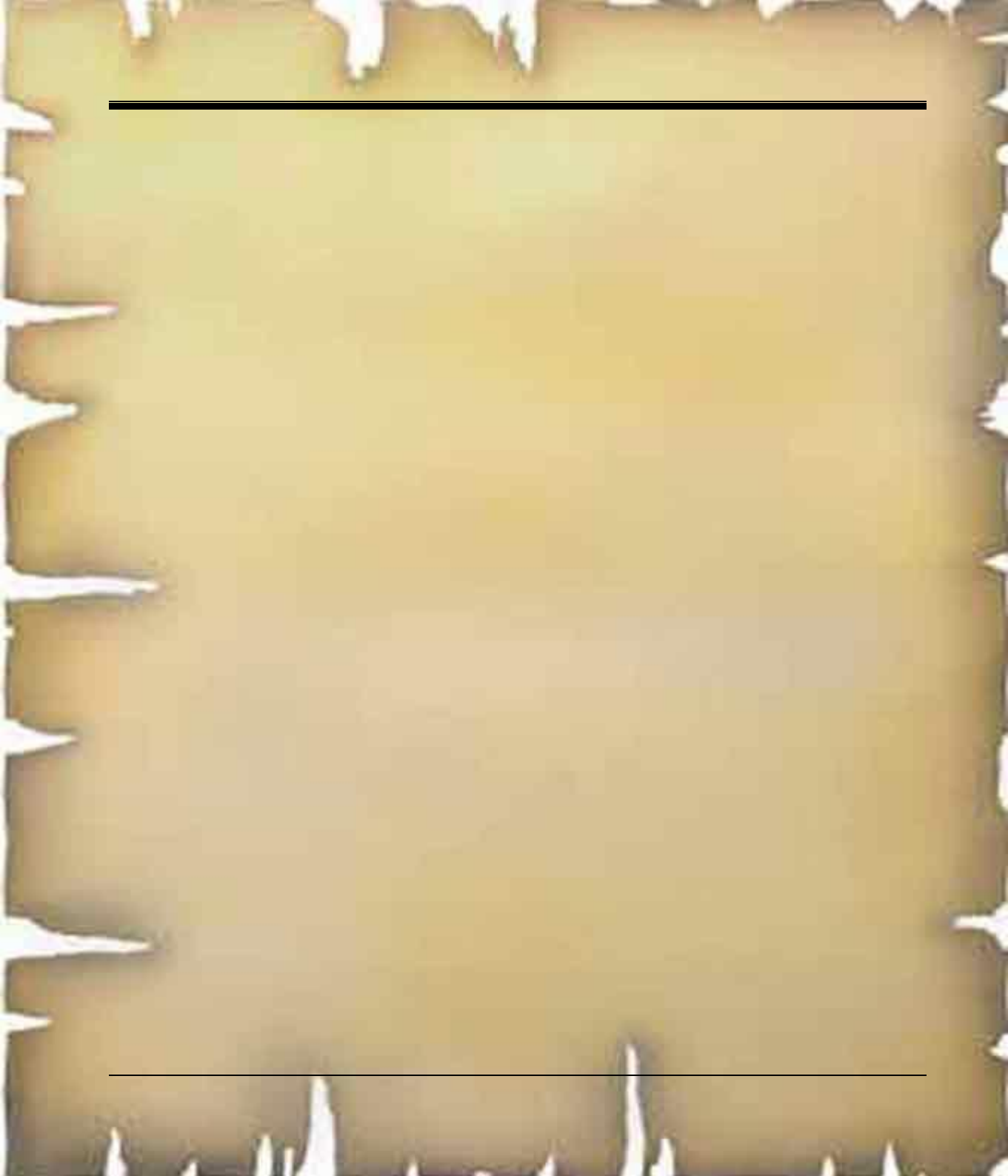
Трифко Цветковичи
1881 - 1941

Предилловци, 2002. год.

ОЧИ У ОЧИ

- три злочина у истом веку -
Предилловци, 1941 - 1992.

*Сенима фамилија из Пребиловаца на чијим огњиштима
после завршетка Другог светског рата
није имао ко запалити ватру.*

ebook о селу Пребиловци у Херцеговини.

Фотографије на насловној страни:

Гротло јаме Голубинке у Шурманцима, снимио је Милан Булуг-Ћебер 1961, док је лик *Трипка Ћирића* издвојен са заједничког снимка сватова Милеве и Богдана Медана из 1938. године коју је снимио извесни Јурјевић у чијој фотографској радњи се овековечио и *Максим Ждракановић*.

Булутову махалу у рушевинама снимио је Душан Мандрапа, 2002. године.

Насловну страну књиге рјешао је Предраг Спасојевић- Пеђа.

Izdavač: www.prebilovci.net

Proizvodnja: Sicomp Beograd

ISBN: 978-91-976176-9-7

САДРЖАЈ

САДРЖАЈ..... 5

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА..... 6

I

ДА ЛИ СЕ ТО ПОНАВЉА ИСТОРИЈА!? 9

II

СТРАДАЊЕ ПРЕБИЛОВАЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ..... 21

III

ИСТРЕБЉЕЊЕ СРБА ИЗ ЈУЖНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ 35

IV

РЕШАВАЊЕ СРПСКОГ ПИТАЊА УБИЈАЊЕМ 57

V

ЗАХТЕВ ЗА ЕКСХУМАЦИЈОМ УБИЈЕНИХ 62

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Истина о дешавањима у ратовима на простору бивше Југославије у последњој деценији двадесетог века и кажњавање свих одговорних за учињене ратне злочине су предуслови за истинско помирење народа на овим просторима. Ово неупитно становиште понавља се већ дуже од деценије, нарочито у време сваке годишњице потписивања Дејтонског споразума, којим је окончан најкрвавији од ових ратова. У оваквим пригодама јавност на то подсећају представници најутицајнијих држава, које оличавају међународну заједницу, локални политичари и представници све разгранатије мреже невладиних организација. Тада се обавезно говори и да је кажњавање одговорних за чињење злочина у овим ратовима дуг према жртвама тих злочина и њиховим породицама.

Неретко, посебно од стране представника најмоћнијих европских и светских држава, помене се и да је октроисање "истине" о дешавањима у Другом светском рату од стране комунистичког режима било један од узрока експлозије национализма на бившим југословенским просторима деведесетих година прошлога века. Због тога се новим политичким елитама, у новоствореним државама на тлу бивше Југославије, стално слала порука да не понове исту грешку и да се храбро суоче са истином о свему што се догађало у тек минулим ратовима на овим просторима. Да суочавање са истином о последњим ратовима не би у целини било препуштено политичким елитама нових балканских држава основан је посебан Трибунал у Хагу, који се бавио само ратним злочинима учињеним на овим просторима.

Трибунал у Хагу своје послове приводи крају. Истраге о ратним злочинима које су намеравали да воде су већ завршили, суђења у првом степену биће завршена до краја 2008. године, да би се сав посао окончао до 2010. Добар део посла који се тиче истине о ратним дешавањима, прогона одговорних за учињене ратне злочине и правде за жртве остаје правосуђима, политичким елитама и укупној јавности држава створених на тлу бивше Југославије. То се посебно односи на рат у Босни и Херцеговини, некадашњој

централној републици југословенске федералне заједнице, "Југославији у малом".

У овој држави, у којој су конститутивна била и остала три народа, која су и три најмногљуднија народа бивше Југославије, током трајања ратног сукоба вођена су најмање четири посебна рата. Ратни сукоби су окончани Дејтонским споразумом, односно конституисањем дејтонске Босне и Херцеговине са два ентитета и другим специфичностима државне структуре. Решења у овом споразуму, који је као и сваки споразум о миру после рата подразумевао компромисе, нису могла да иду у сусрет испуњавању циљева ни једне од зарађених страна. Због тога су, на различите начине, Дејтонским споразумом били незадовољни сви, а то незадовољство је, у измењеним облицима, остало да живи и дуже од деценије после његовог усвајања.

Зависно од тога како се, уз пресудну улогу најмоћнијих држава међународне заједнице, тумачио и примењивао "дух" Дејтонског споразума мењали су се степени подршке и изражавања незадовољства три националне политичке елите. Уз све промене стратегије и тактике наступа ових политичких елита у надгорњавању око питања уређења Босне и Херцеговине задржавају се њихови суштински непромењиви циљеви. Политичка елита која је наступала у име муслимана, па потом Бошњака, заступа концепт унитарне Босне и Херцеговине. Политичке елите Срба и Хрвата, више на формално него суштински, на различите начине заступају неопходност федералног уређења државе.

Ове разлике, подстакнуте другим ратним акцелераторима у процесу распада југословенске федералне заједнице, биле су почетни замајац ратног сукоба у Босни и Херцеговини. Оне су биле уграђене и у циљеве ратовања: "за јединствену Босну", "за Републику Српску" и "за Херцег-Босну", плус ратовање за аутономију у делу западне Босне. Тада су почињени многобројни ратни злочини, са којима сви у Босни и Херцеговини треба да се суоче, што се посебно тешко чини кад се ради о злочинима почињеним од стране властитих снага, оних које су се бориле за "несумњиво праведне циљеве".

Због тога све што се каже, а посебно напише, о рату и ратним злочинима на територији Босне и Херцеговине носи у себи опасност од упадања у замку једнонационалне диоптрије.

Како је та опасност претила и овом тексту, који се бави страдањем српског народа у делу јужне Херцеговине у размаку од пола столећа, 1941. и 1992. године, аутор је настојао да своје писање о конкретним дешавањима темељи искључиво на чињеницама, које могу да се провере из више независних извора. Све остало, укључујући и то коме те чињенице не одговарају, тиче се сложенијег питања истине о злочинима у националним и верским ратним сукобима у вишенационалним и вишеконфесионалним зајдницама.

Карта БиХ. У црвеном кругу је простор којим се бави ова књига.

I

ДА ЛИ СЕ ТО ПОНАВЉА ИСТОРИЈА!?

У зору, 7. јуна 1992. године, отпочела је паљба из тенкова и артиљеријских оруђа Хрватске војске по Клепцима, Пребиловцима, Тасовчићима и дубље према залеђу Тасовчића ка Муминовачи и Домановићима. Након артиљеријске припреме уследио је напад комбинованих снага Хрватске војске, Хрватског вијећа обране (ХВО) и Хрватских обрамбених снага (ХОС). Окосницу ових снага чиниле су 156. бригада Хрватске војске и 1. бригада ХВО Чапљина. Оне су чиниле основу снага две нападне борбене групе које су нападале из правца југа од Метковића и из правца запада од Чапљине. У обе нападне групе било је укључено појачање диверзантских водова и водова војне полиције снага ХВО са подручја западне Херцеговине и диверзантских група Хрватске војске. У напад са запада биле су укључене диверзантске групе Нашице и Задар, а са југа "Вукови" и "Пилот". Напад главним правцем био је усмерен од Метковића, преко Клепаца и Пребиловаца, ка Домановићима. На два помоћна правца напад је ишао од Дретеља, преко Почитеља, ка Домановићима и ка Пребиловцима.

Напад на Клепца, Пребиловце и Тасовчиће, у општини Чапљина, био је почетак офанзивне војне операције под називом "Чагаљ", предузете са територије Далмације и западне Херцеговине на подручје источне Херцеговине, на левој обали реке Неретве. Ову операцију је планирао и њоме руководио генерал збора Војске Хрватске Јанко Бобетко, у својству команданта Јужног војишта. На ту дужност Јанко Бобетко је именован наредбом председника Републике Хрватске др Фрање Туђмана, број ПА7-28/1-92, од 10. априла 1992. године. Како је наведено у овој наредби, због ескалације рата у Босни и Херцеговини којим се угрожавају гранична подручја Републике Хрватске, Јанко Бобетко се именује за старешину свим снагама Хрватске војске од Сплита до Дубровника.

Факсимил наредбе председника Туђмана о именовану генерала Јанка Бобетка за старешину Јужног војишта и других најзначајнијих докумената, које је донео на тој функцији, Јанко Бобетко је објавио у књизи "Све моје битке", штампаној у Загребу 1996. године.

Генерал Бобетко недвосмислено наводи да је операцију "Чагаљ" планирао и спровео како би предупредио опасност одсецања Дубровника и целе јужне Хрватске продором "четничких снага" долином Неретве до ушћа и луке Плоче. Претходно је са основном идејом ове операције упознао председника Републике Хрватске др Фрању Туђмана и министра одбране Гојка Шушка.

У време покретања офанзивне акције "Чагаљ" није било никакве опасности од продора било каквих снага долином Неретве до Плоча, једноставно због чињенице да је у међувремену донета и реализована одлука о повлачењу ЈНА са подручја Босне и Херцеговине. Након тога на простору долине Неретве није било снага које би извршиле продор ка њеном ушћу и луци Плоче. То је било познато и војном и политичком врху Хрватске, а посебно тројци врховника Туђману, Шушаку и Бобетку. Чињеницу о повлачењу ЈНА са ових простора Јанко Бобетко је назначио и у свом наређењу за извођење операције "Чагаљ". Без обзира на све то, снаге војске Републике Хрватске не само да нису повучене са територије Босне и Херцеговине, на којој су се налазиле још пре почетка оружаних сукоба у овој бившој југословенској републици, него су наставиле са офанзивним продорима у дубину територије њене државе.

Само седам дана након напада на Клепча, Пребиловце и Тасовчиће, Јанко Бобетко је могао да изда наређење за завршне ударе у операцији "Чагаљ". На простору око Мостара и Стоца, тридесетак километара од места њеног почетка, у правцу севера и истока, све у дубину територије Босне и Херцеговине. Командант ове операције у наведеној књизи није објашњавао по ком основу се његова војска налазила у дубини територије друге државе.

Јанко Бобетко зато није заборавио да истакне потпуни успех офанзиве снага под његовом командом на простору долине Неретве у Босни и Херцеговини, посебно успешно решавање два основна задатка у току извођења ове операције, а потпуно заборављајући на раније наведени разлог за њено

планирање и покретање: *"Прво, дефинитивно смо и заувјек обранили и сачували хрватски народ у Херцеговини. Друго, створили смо повољне увјете за стварање војске.."* (стр. 267).

После истицања остваривања та два основна задатка операције "Чагаљ" Јанко Бобетко наводи и да су њеним успехом осигурани повољни услови за деблокирање Дубровника и продор Хрватске војске до Превлаке.

Ову операцију у долини Неретве и ширем подручју Херцеговине, на територији друге државе, Јанко Бобетко је уврстио у одлучујуће битке "Домовинског рата" уз "Масленицу", "Медачки цеп", "Бљесак" и више операција под називом "Олуја". За све успехе у овим биткама генерал Бобетко је, како наводи и у књизи, добио многобројне похвале од припадника хрватске елите, научника, свештеника и политичара. Похвалили су га и Бошњаци попут генерала Расима Делића и муфтије Шефка Омербашића, који га је назвао "градитељем бошњачко-хрватског савеза", као и неизбежни "хрватски пријатељ из Црне Горе" Јеврем Брковић. Нашло се места и за похвалу од стране "народног песника", који му је посветио стихове песме "Бобеткова гарда":

*"Није мајка родила јунака
Ко је мајка генерала Јанка
Док је сунца Срби ће га клети
Што им стуче војску на Неретви
Спржсио им Клепца и Гњилишта
Била села сада нема ништа.
Пребиловци село на злу гласу
Сад по њему дивље свиње пасу
Тек годину прије овог рата
На очиглед сусједа Хрвата
Припучили кокарде и каме
Па све старе отворили јаме*

*Ту и наше кости повадише
У споменик свој их уградише
Великог су заиграли ђавла
Кад позваше патријаха Павла
Да донесе водицу и мошти
Да им свети покрадене кости...
Од Храснога па до изнад Стоца
Све спржио не оста ни коца.." (стр. 733)*

Песма "народног песника" се, у овом делу који се тиче операције војске под командом генерала војске Републике Хрватске Јанка Бобетка у долини Неретве и ширем простору Херцеговине, само у једном наслања на истину: за трагом на простору којим је прошла његова војска заиста је спржено све и није остало "ни коца" од српске имовине. Баш као што је и он сам могао да констатује да су његове снаге ефикасно и радикално извршиле задатак чишћења леве обале реке Неретве. Решавајући на најбољи начин вековно питање које је пред почетак операције "Чагаљ" очигледно мучило њеног планера и руководиоца и политички врх Републике Хрватске који је стајао иза њега: *"Јер, ако се осврнемо, дилема је била очита: што би се догодило с Херцеговином да су четници остали на лијевој обали Неретве, са својим снагама у Тасовчићима, Пребиловцима и Клепцима, као у једном чиру који је дубоко продирао у национално ткиво хрватског народа. Осим што су имали снагу, држали су и доминантне положаје - притом мислим на земљиште и објекте, и имали природну дубину све до Билећа"* (стр. 248).

Да дилеме која су мучиле и Јанка Бобетка и Туђмана и Шушка више не би било, војска под његовом командом се потрудила да се овај "српски чир у националном ткиву хрватског народа" педантно очисти. Локалне српске снаге, практично само припадници територијалних јединица из Тасовчића, Клепаца и Пребиловаца, које је и Бобетко проценио на укупно "три сатније са око 300 четника", повукле су се уз мале губитке. За њима је избегло и преостало цивилно становништво, јер се већина налазила у избеглиштву још од првих дана након међународног признавања самосталности Босне и Херцеговине.

Снаге нападача, поред заседног напада на колону возила мештана Тасовчића у извлачењу путем према Стоцу, успеле су да стигну само до цивила који нису могли да се извуку на време. Од ухваћених цивила са подручја општине Чапљина њих петоро, четири жене и један мушкарац, одведено је у логор. Остали су убијени, углавном старице и један старац. Убијени су и заробљени припадници српске територијалне одбране. У заседном нападу на колону возила мештана Тасовчића у извлачењу на путу према Стоцу убијена су три мушкараца и једна жена.

Убијањем старица, немоћних да побегну, војници под командом Јанка Бобетка су углавном заокружили биланс убијања српских цивила на подручју општине Чапљина и довршили етничко чишћење. Цивили са подручја ове општине који су се затекли на западној обали Неретве, у Чапљини и Габели, били су жртве новопочињених ратних злочина знатно пре ове офанзиве, практично одмах након међународног признавања државне самосталности Босне и Херцеговине. Из ових делова општине, који су, са изузетком касарне ЈНА "Миро Попара" у Грабовини, пре почетка оружаних сукоба у Босни и Херцеговини били под контролом хрватских и муслиманских паравојних снага, Срби су избегли већином уочи дана међународног признања државне самосталности Босне и Херцеговине. Затеченим у блокади није преостало ништа друго него да покушају да се, уз помоћ неког од Хрвата и муслимана, пребаце на леву обалу, или избегну преко Хрватске. Они који у томе нису успели по правилу су постали заточеници логора за Србе у Чапљини, Дретељу, Грабовини или Лори у Сплиту или су једноставно убијени.

Само мали број Срба из Чапљине, мање од 3% предратног српског становништва, углавном родбински повезаних са Хрватима, преживео је рат и остао у својим предратним домовима. На десној обали Неретве је убијено 22 српских цивила, међу њима 8 жена. Заједно са убијенима за време офанзивне операције Хрватске војске "Чагаљ" на подручју општине Чапљина убијено је најмање 76 цивила. Заточени Срби са подручја ове општине су, само са појединачним изузецима, етнички очишћени. Највећи број, након заточеништва у логорима Дретељ, Грабовине и код Мостара, бродом је из Плоча, 31. октобра 1992. године, пребачен до Зеленике у Црној Гори.

Остали су етнички очишћени у разменама мањих размера.

Тако је после напада снага Хрватске војске и локалних хрватско-муслиманских снага на подручје општине Чапљина на левој обали Неретве било практично решено питање српског присуства на територији ове општине. Српска мањина од 14% становника сведена је на мање од 1% становника општине Чапљина. Истовремено са постизањем оваквог биланса у решавању питања свођења броја Срба на занемарљив број у овој стратешки важној општини у хрватској заједници Херцег-Босна, која је повезивала западни део Херцеговине и југоисточне општине ове заједнице Столац, Неум и Равно, учињено је све да се овакво стање и овековечи.

Након пљачке покретне имовине све српске куће на источној обали Неретве су изузетно педантно уништене, најчешће паљењем, а оне које нису на тај начин могле бити ефикасно уништене разрушене су минарањем, што је урађено са већином кућа и у централном делу Пребиловаца. Ово искључиво српско село је одмах запаљено и горело је у знак обележавања продора хрватских снага до овог страдалничког места. На Хрватској телевизији, слике Пребиловаца у пламену биле су подлога вести о заузимању, "озлоглашеног четничког упоришта", како је на овој телевизији називано свако српско село. Слика Пребиловца, Клепаца и Тасовчића у пламену прати и славље војника Хрватске војске и локалних хрватско-муслиманских снага због освајања ових "четничких упоришта", које је забележено на више видео-записа. Да све буде у складу са основном пропагандном тезом о одбрамбеном рату хрватско-муслиманске коалиције микрофон је уступљен војнику муслиманске националности који, најављујући јуриш до Дрине и показујући село Клепаца у пламену, које је било настањено претежно Србима, говори о српском варварству.

Након паљења кућа које су тако могле да се униште дошле су на ред српске куће које су биле изграђене на спрат и са бетонском плочом између спратова које су могле темељито да се разруше једино минарањем, па је тако и урађено.

Минирање је трајало данима након заузимања српских насеља која су била прва на удару хрватске офанзиве и продужило се са њеним настављањем на чапљински део платоа Дубраве, а затим на подручје општине Столац, све до некадашњих граница Бановине Хрватске, између Стоца и Љубиња. Минирање

српских кућа није било ни у каквој вези са војном операцијом хрватско-муслиманских снага. Једини циљ минирања и паљења био је трајно онемогућавање повратка Срба. То се најбоље видело на примеру села Габела на десној обали Неретве, које је стално било под контролом хрватских снага и где су српске куће такође уништене, толико педантно да су неке од њих гореле уз контролисање пожара од стране ватрогасаца из Метковића да се пожар не би проширио на суседне куће које су биле у хрватском поседу.

Заједно са српским кућама уништавани су и објекти Српске православне цркве и споменици жртвама усташког геноцида и палим борцима НОР-а. Тако је у биланс операције "Чагаљ" могло да се упише рушење скоро свих храмова и других објеката Српске православне цркве у овом делу Херцеговине. Међу њима срушен је и средњевековни манастир у Житомислићу, светионик православља на овим просторима, Саборна црква у Мостару и Црква у Клепцима, заштићени споменик просвете у том крају Херцеговине. Печат на чишћење "српског чира у хрватском националном ткиву" стављен је разарањем Спомен-цркве Сабора српских светитеља и пребиловачких новомученика која се градила у Пребиловцима.

Изграђени део Спомен-цркве у Пребиловцима разорен је заједно са криптом у којој су сахрањени земни остаци жртава усташког геноцида ексхумираних из крашких јама и са масовних стратишта. Ни костима српских жртава, које су након педесет година лежања на местима које су одредили њихови целати, на подручју Чапљине, Стоца, Неума и Читлука, сахрањене у заједничку гробницу, нису дали мира. И већ уморене у усташком геноциду пре пола века требало је поново убити и трагове њиховог праха сакрити, да све буде као да никада ту нису ни били сахрањени, односно да на тој територији никада нису ни живели ни били убијени.

Овај вандалски чин био је и најубедљивија порука свим преживелим Србима из долине Неретве да за њих на овим просторима више нема места.

Након истека прве деценије од закључивања Дејтонског споразума, којим је завршен рат у Босни и Херцеговини, стање у овом делу Херцеговине, печатирано операцијом "Чагаљ", мало се променило у односу на време после ове офанзиве. Обновљено је мање од половине предратног броја српских кућа, а у обновљене домове вратили су се скоро искључиво старији људи. Обновљен

је манастир у Житомислићу, а други храмови и објекти Српске православне цркве стоје у истом стању. У исто време у близини манастира у Житомислићу, у Тасовчићима, на подручју Дубрава и у Клепцима изграђена су нова хрватска насеља, ради трајног настањивања хрватских избеглица из средње Босне. Тиме је жељена етничка слика овог краја, обликована прогоном српског становништва 1992. године, учињена још трајнијом.

У Пребиловцима, на месту где је започета изградња Спомен-цркве Сабора српских светитеља и пребиловачких новомученика и њеној крипти где су сахрањени земни остаци скоро половине жртава усташког геноцида, безмало 4.000, нема ни даље ни белега ни слова да су ту икад лежали. Гомиле набацаног смећа, које су ту затечене у време првоих долазака родбине жртава након рата, очито су указивале на настојање да се место где је грађен хришћански храм и где су били сахрањени страдали православни хришћани претвори у сметлише. Трагови изграђеног храма и крипте били су једва видљиви, у уситњеним остацима бетона и железа.

И ничег више није било од свега што је било.

Али, на место где су биле сахрањене кости хиљада убијених, међу којима кости и кошчице деце из Пребиловаца и њихових мајки, родбина и поштоваоци жртава усташког геноцида поново долазе на годишњицу њиховог страдања да им дају помен, као и они који их се сваке године сете и одржавају молебствије у Београду, у Цркви Светог Саве, чије су мошти горели други злотвори.

И тако годинама све остаје исто, скоро у потпуности онако како су они који су учинили овај невиђени злочиначки чин и хтели да буде. Као да они који су наредили тај злочин још увек одлучују и пресуђују.

Остала је још увек затамњена потпуна истина о овом злочину, незабележеном у ратовима на просторима бивше Југославије. Једино што се засигурно зна је да је разарање Спомен-цркве и крипте, заједно са земним остацима жртава сахрањеним у њој, извршено у време освајања Пребиловаца у операцији "Чагаљ", операцији коју нису извеле неке паравојне формације него војска Републике Хрватске и снаге ХВО. О томе је њен планер и руководилац генерал Хрватске војске Јанко Бобетко написао јасно јавно сведочанство,

хвалећи резултате овог похода, које је постигао заједно са потчињеним старешинама, Дамиром Крстичевићем, Антоном Лубурићем и свим другим старешинама Хрватске војске, ХВО-а и ХОС-а, који су у тој операцији учествовали.

Генерал Бобетко није написао ништа о томе да су он и његове старешине и најодговорнији за учињене злочине у току ове операције, међу њима и злочин другог убијања жртава усташког геноцида. Кости мученика вандалски су оскрнављене и сакривене незнано где, тако што су или експлозивом смрвљене у прах на месту где су биле, закопане на неком другом месту, или незнано где развежене и одбачене, заједно са остацима Цркве и крипте, као обичан шут материјал. То не зна засигурно нико осим оних који су организовали и извршили тај злочин. Истину о томе били су дужни да утврде надлежни државни органи Федерације и државе Босне и Херцеговине, који то до сада нису учинили.

Родбина сахрањених у крипти Спомен-цркве у Пребиловцима не зна ни за прах својих сродника. Нико од оних који знају и од оних који су најпозванији то да сазнају, за четрнаест година од тада, није се нашао да им то каже, или макар да их обавести да се води истрага како би се та истина утврдила.

За овај злочин нико није одговарао.

Једнако као што нико није одговарао за било који ратни злочин над српским народом у овом делу долине Неретве, из чега би могло да се закључи: или да злочина над Србима на овом подручју није ни било, или да истина о овим злочинима и судски прогон одговорних за њихово чињење нису важни за помирење међу народима.

Упркос сталном понављању тврдњи да је истина о свим злочинима и судско гоњење њихових починилаца незаобилазни услов овог помирења, али изгледа да је то нарочито важно када се ради само о злочинима учињеним "у име српског народа".

Досадашњи однос према свим злочинима над Србима учињеним у долини Неретве, посебно према овом незабележеном злочину над костима жртава усташког геноцида, истоветан је снажној подршци најодговорнијима за

чињење тих злочина. Ако се не ради о томе онда једино може бити да се ради само о томе да још важи неписано правило да само истина о злочину над Србима смета помирењу међу народима на овим просторима, на исти начин како је некада "братству, јединству и заједништву" сметала и истина о злочинима усташког геноцида 1941. Због тога су сви који су исказивали жељу да се та истина откопа испод свих бетонских наслага под којима је толико дуго сакривана неосновано оптуживани за ремећење "браства и јединства". На крају, у складу са овом наопаком логиком, они који су откопали земне остатке жртава злочина усташког геноцида са места њиховог умирања проглашвани су одговорнима за подстрекавање последњих ратова на просторима бивше Југославије.

Време је показало да бетонирање јама у којима су остале кости страдалника у усташком геноциду, као и затајивање или преуређивање истине о овим злочинима, није било случајно. Уместо свих измишљених разлога за овакав однос према жртвама усташког геноцида на површину су избили разнородни оголели интереси којима није одговарала истина о геноциду над српским народом у НДХ, једнако као што им не одговара ни истина о злочинима над српским народом у последњим ратовима на овим просторима. Ови интереси су различити, а заједнички именоватељ им је покушај ревизије комплетне новије историје из које се искључује или мења истина о усташком геноциду над српским народом. Све то се чини са врло опипљивим политичким циљевима који су супротни интересима српског народа.

Један од тих циљева је и стално понављани захтев за укидање Републике Српске. Ово оспоравање права српском народу у Босни и Херцеговини на властити политички ентитет темељи се на наводној одговорности Републике Српске за "злочине геноцида".

У интензивном и свестраном ангажовању различитих учесника на ревизији новије историје, у складу са одређеним стратешким политичким циљевима, учињени су сваковрсни напори и да се ретушира истина о злочину геноцида над српским народом у Пребиловцима и на целом простору бившег столачког среза. Оптуживање свих учесника у ексхумирању и сахрани земних остатака жртава на овом подручју за подстрекавање нових злочина само је један од омиљених метода у том настојању. Ове безочне оптужбе, по правилу,

пратило је још безочније довођење у сумњу броја жртава, њихове националне и верске припадности и свих других чињеница везаних за ове злочине.

Цитиране строфе "народне песме" у славу Бобеткових бојовника су само један пример из целе лепезе настојања да се откопавање костију жртава усташког геноцида и њихова сахрана у Пребиловцима представе као директна припрема новог рата. "Народни песник" у томе има слободу неспутану од било којих чињеница да види како отварању јама претходи "опасивање кама и стављање кокарди", са јасном асоцијацијом ко и какве злочине припрема на тај начин. Посебно у "Пребиловцима селу на злу гласу", како га карактерише наводни народни песник. Иза те слободе могла је да се потури и тврдња да се не ради само о костима српских жртава него и "наших", у овом случају и хрватских.

Наравно, без обзира на истину, уследила је права поплава писаних сведочења која настоје да поткрепе ту тврдњу. Неки од аутора "нових повјесних истина" ишли су толико далеко да се нису либили ни лансирања лажи о већем броју хрватских него српских жртава у херцеговачким јамама.

За разлику од хрватског "народног песника", који не мора да води рачуна о свим чињеницама, др Смаил Чекић је неистини о сахрањивању земних остатака жртава усташког геноцида у Пребиловцима додао академску аргументацију. У књизи "Агресија на Босну и геноцид над Бошњацима 1991-1993", НИПП Љиљан, Сарајево 1994. године, промовисао је другу "истину" о сахрањивању костију жртава усташког геноцида, сличну оној коју промовише хрватски "народни песник". Овај научни радник, са заложеним ауторитетом директора Института за истраживање злочина против човечности и међународног права у Сарајеву, на 325 страници наведене књиге, бавио се и сахраном земних остатак жртава усташког геноцида у Пребиловцима.

Учинио је то на тај начин што је испод једне од фотографија ковчега са костима жртава написао – *"ПОСРБЉАВАЊЕ МРТВИХ И ЊИХОВИХ КОСТИЈУ: Агресији на Босну и Херцеговину претходило је ископавање стварних и фиктивних јама фашистичких страдалника из Другог свијетског рата. Сви мртваци и све кости проглашене су српским и од тога су прављене велике политичке параде и церемоније. Без обзира што су у тим јамама највише страдавали Бошњаци од четничких зулума у источној Херцеговини.*

Ову фотографију лично је сачинио четнички потомак из Љубиња, а касније сам четник Мирослав Тохол, књижевник и главни и одговорни уредник листа 'Јавност'". Рецензенти књиге били су академици др Мустафа Имамовић и др Атиф Пуриватра.

Сахраном костију жртава усташког геноцида се пре почетка рата у Босни и Херцеговини бавио и лист "ВОКС", који је најпре финансиран од донатора из СДА, а духовни покровитељ његових младих новинара, од којих су данас неки угледна "независна новинарска пера", био је академик Мухамед Филиповић "Туњо". Касније је, преко његовог власника посланика СДА Сенада Шахинпашића "Шаје", практично озваничено власништво СДА над овим листом. У мартовском броју "ВОКС-а" из 1991. године је писало – **"Спортске питалице: Да ли знате који је српски национални спорт?** Одговор на спортске питалице – *Спелеологија! Спелеолошке – Никола Кољевић изнад јаме у Прибиловцима – Срби су дубок и тежак народ...!"*

Настојање да се, на разне начине, доведу у питање и људски најлакше разумљиви мотиви најближих сродника жртава усташког геноцида да кости њихове родбине буду опојане и достојно сахрањене, било је присутно од почетка коначног отварања јама у којима су били остаци жртава ових злочина: од скретања пажње само на политички контекст ових активности, које је једним делом имало упориште у недовољно примереним поступцима неких учесника у овим активностима, до директног негирања чињеница о броју жртава, њиховој националности и околностима под којима су страдали, све до изругивања са ексхумацијом и сахрањивањем костију жртава. Наведено писање листа "ВОКС", или у јавност пуштена прича о прикупљању животињских костију, које се представљају као остаци српских жртава, су само примери из читаве лепедезе таквог нељудског односа према људским жртвама.

II

СТРАДАЊЕ ПРЕБИЛОВАЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Страдање Срба из Пребиловаца у августу 1941. не може се представити никаквим бројем, иако је сам по себи сваки број страдалих, поменут из било ког извора, довољан да се види о каквој се трагедији ради. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је 23. октобра 1946. године наводи да је "у масовном покољу Срба који је извршен у августу 1941. године живот изгубило око 800 лица из села Пребиловаца" (Д. бр. 3478/46, цитирано према књизи др Милана Булајића "Усташки злочин геноцида", стр. 535).

О библијским размерама страдања Срба у Пребиловцима још убедљивије говоре подаци о преживелим становницима овог места. Покољ у августу 1941. године преживело је тек 172 становника Пребиловаца – 156 мушкараца и само 16 жена. Међу њима су биле супруга и пет кћери Шћепана Булута, који су избегли августовску голготу Пребиловаца захваљујући томе што су се у то време налазили на терену Кошћеле.

У усташким злочинима у Пребиловцима нестале су целе породице. Мештанин Пребиловаца Ђуро Екмечић наводи у књизи "Пребиловци непреболна рана српска", Култура, Београд 1994. године, да је нестало 57 породица - највише са презименом Булут 11, који су били и најмногољуднији у овом селу. Из породице Булут је било највише и међу настрадалима, 142 на списку жртава са познатим личним подацима. Од Драгићевића усташки злочинци су затрли 10 породица; Сухића 7; Брњашића и Шарића по 4; Банђура, Ћирића, Ждракановића и Медана по 3; по 2 породице Ћук, Трипковић и Надаждин; и по 1 Екмечић и Арнаут.

Након августа 1941. у Пребиловцима није било ни једног породичног презимена са вишеструко више пострадалих у усташким злочинима него преживелих.

Од 27 чланова породице Банђур страдања је преживео само један. Од 23 члана породице Тирић преживело је троје. Од 35 чланова породице Медан преживело је четворо, колико је преживело и од 34 члана породице Сухић.

Међу децом од 14 година и млађих преживело је укупно 16 дечака - највише 14-тогодишњака 7, јер су они ишли да се склањају са очевима и старијом браћом. Преживело је и по троје дечака старих између 13 и 12 година, два дечака од 11 и један од 9 година. Међу преживелим дечацима 4 су била из породица Булут и Драгићевић, 3 из породице Екмечић и по један дечак из породица Ждракановић, Медан, Мирковић, Сухић и Шарић.

Август 1941. године преживеле су само три девојчице из Пребиловаца млађе од 14 година: Јованка Булут, Неђа Екмечић и Драгиња Медић. Ни једна жена и ни једно дете до 14 година старости нису преживели у породицама: Банђур, Брњашић, Кесо, Крунић, Надаждин, Трипковић, Тирић и Ћук.

Иза ужаса свих показатеља о страдању села Пребиловци крију се истинске породичне драме које су могли у потпуности да разумеју само они који су за само неколико дана остали без игде икога од својих најближих. А то су најчешће били очеви и још недозрели момчићи, који су поред својих најближих изгубили и многе друге сроднике и драге особе.

Уза све изгубили су и куће, имања и цело село, које су они који су га убили променили и име, назвавши га Новим Селом, како је писало на новопостављеној табли, наменивши га новим становницима, који су већ почели увелико да се досељавају.

Сва ова и толика друга сведочанства страдања мештана Пребиловаца у усташком геноциду показују само неке димензије њихове трагедије, чији је врхунац био 6. августа 1941. Тог дана у јами "Голубинка" у Шурманцима завршила је свој пут голготе колона деце из Пребиловаца и њихових мајки и сестри, са којима су биле и њихове баке, тетке, стрине и ујне са осталим старијим женама из села. На суђењу четрнаесторици усташких злочинаца оптужених за овај злочин, пред Окружним судом у Мостару, које је одржано од

17. јуна до 2. октобра 1957. године, утврђено је да је само у овој јами убијено 237 деце и 233 девојке, жене и старице.

Све је почело 4. августа 1941. кад су Пребиловци, као и сви засеоци овог села, били опкољени јаким усташким снагама са подручја Чапљине и Стоца у широком обухвату усташких колона које су требало да направе клопку без излаза. До тада је коса усташких злочина, која је косила овим делом Херцеговине, посебно масовно око Видовдана, заобилазила Пребиловце. За то је било неколико основних разлога, а глави су: национални састав села, његов положај и организованост Пребиловчана у циљу предупређивања изненадних усташких упада у село.

Компактан српски национални састав села, са само три муслиманске породице, усташком врху у Чапљини није омогућавао да у Пребиловцима има своју организацију која ће пратити кретање Срба и блокирати их пре њиховог хапшења уз помоћ спољних снага. У свим другим селима на подручју Чапљине и великом броју села у којима су Срби, измешани са осталима, живели на подручју Стоца усташе су имале такву месну организацију. Тако су у Габели месне усташе, само уз малу организациону и логистичку помоћ, могле да изврше комплетан злочин хватања, затварања, одвођења у Опузен на подручје Далмације и убијања више од стоте Срба, 27. јуна 1941.

Од три муслиманске породице у Пребиловцима усташе су могле да имају само сараднике у извиђању кретања Срба и непосредне помагаче у злочинима тек по уласку у село. Такве сараднике су и нашли, посебно у породици Мурата Шоше, која је, за разлику од честите породице Халила Ђулића, чији су чланови били спремни и да ризикују свој живот за спас српских комшија, верно служила усташама.

Положај Пребиловаца, чије је средиште са свих шест заселака Грлић, Краварица, Кулине, Брдо, Ријевца и Мрвићи, који су улазили у састав овог места, претежно на брдском терену омогућавао је да се може благовремено уочити и прати сваки прилаз веће групе људи. За разлику од српског села Клепци, које се налазе непосредно уз пут од Мостара ка Метковићу, Пребиловци су удаљени од овог пута три километра, док су према Хотњу, у којем је било јако усташко упориште, одељени долином реке Брегаве.

Истовремено из села је било могуће извући се на више скровитих и теже приступачних места, посебно у његовом залеђу према Хутову благу.

Поред свега Пребиловчани су се били добро организовали у настојању да не дозволе ненадани усташки упад у село, хватање и одвођење већег броја мушкараца, па су сви такви претходни покушаји били успешно осујећени. До августа 1941. усташе су успеле да убију укупно шест Срба из Пребиловаца, међу њима и једног од најугледнијих мештана овог села Огњена Ждракановића, који је скончао у усташком заточеништву. Ова убиства, а још више јунски покољи суседног српског становништва, подстакли су Пребиловчане на још већи опрез.

Усташко руководство у Чапљини, које је јунским покољима 1941. остварило добар део свог плана решавања проблема "српског пучанства" на том делу "хрватског повјесног простора", било је свесно чињенице да без решавања питања Пребиловаца њихов успех не може да буде потпун. Посебно у светлу чињенице да је јунски српски устанак у источној Херцеговини потврдио да усташка држава не може лако да се носи са српским отпором. У светлу те чињенице њима је претила реална опасност да Пребиловци могу да буду врх устаничког клина са територије источне Херцеговине, који ће се забити ка Неретви и угрозити им виталне комуникације. Уз све остало ту је био и фактор Италије, која је, у остваривању својих посебних државних интереса, умногоме супротним интересима НДХ, могла да заигра и на српску карту.

Због тога је јулско затишје у активности усташких злочинаца било искоришћено за планирање и припрему њихове одлучне акције на Пребиловце. За ту акцију требало је окупити јаке снаге, јер је успешна блокада целе територије Пребиловаца, односно свих заселака у саставу овог села, изискивала велик број људи. То је обезбеђено довођењем усташких снага са подручја Чапљине и Стоца и појачања из западне Херцеговине. Упоредо, док су прикупљали појачања, усташе настоје да деловањем преко разних канала смекшају неповерење Срба у Пребиловцима.

Главни носилац покушаја за ублажавање неповерења Пребиловчана у усташку власт био је месни жупник у Католичкој цркви у Клепцима дон Илија Томас, који је био један од ослонаца усташког покрета у чапљинском крају. Од њега су Пребиловчанима стизале поруке да се покатоличе, како би

Пребиловци, наводно, били потпуно и трајно заштићени. Истовремено, усташки главар из Хотња Перо Бено поручивао је својим суседима да остану у кућама и не боје се хрватских власти. Наглашавао је да им се, ако поштују власт НДХ, остану код својих кућа и нормално обављају своје послове, ништа неће злог десити. Али је и запретио да ће их, у супротном, уколико не буду поштовали власт и крили се по брдима, хрватска војска сматрати одметницима и да ће због тога сносити тешке последице.

Сви ови и други покушаји умиривања Срба у Пребиловцима нису имали успеха, пре свега због тога што су они знали шта се десило Србима у околини који су поверовали сличним обећањима. Још када су на православни светац Светог Илије усташе извеле извиђачки упад у село, Пребиловчани су се додатно узнемирили и предосетили реалност скорог усташког напада на село пошто су усташе надох тога још жешће наставиле да шире гласине о опасности продора четника са истока Херцеговине. Та пропаганда им је већ била послужила као изговор за сабирање и "склањање" Срба у долини Неретве уочи Видовдана, што се претворило у миран одлазак српских сељака на клање.

Да би пропаганда о "четничкој опасности" била успешнија, 30. јула 1941. у Чапљину је доведена група од тридесет Срба са подручја Требиња, из Главинића, Грбеша и Беговић-Куле. Ове људе су усташе похватале и свезане довезле на железничку станицу у Чапљину. Ту су их, усред дана, искасапили, а њихова тела одвукли и затрпали под наслагама шљаке непосредно поред места њихове ликвидације. Убијање заточених Срба са подручја Требињског среза, насумице похватаним, међу којима је било девет старца, представљено је као ликвидација опасних четника, који прете хрватској држави и њеним грађанима. Чином те ликвидације усташке присталице у Чапљини су се поново мотивисале четничком опасношћу, која је била спласнула након јунских покоља мирних сељака. Истовремено, на тај начин се јачао морал пољуљан после вести о усташким губицима у источној Херцеговини.

У рано јутро 4. августа 1941. цела територија Пребиловаца, у широком захвату, била је блокирана од више надирућих усташких колона. Захваљујући само опрезу и припремама за такву могућност нису сви становници Пребиловаца остали у клопци која им је припремљена. Поред тога усташка колона из правца Стоца је каснила са потпуним затварањем пута за извлачење

са те стране што је омогућило да се више од стотину мушкараца из Пребиловаца извуче из обруча ка Хутову блату.

За све преостале становнике Пребиловаца брзо се затворио девети круг пакла и сви мушкарци који су се нашли унутар њега могли су да рачунају на само малу могућност да се сакрију и некако ипак извуку. Ако то не успеју остало им је да се надају да ће бити убијени у покушају бега. Таква смрт била је много боља од сигурне смрти у усташким рукама, на мукама и након сваковрсних понижавања. Иако се знало и за примере убијања жена и деце, као у случају убиства породице Косте Мандрапе у суседним Клепцима и девет чланова породице Пеш из Опличића, који су убијени на Аладинићима, није се очекивало да ће се усташки злочинци устремити на жене и децу, мада су у време јунских покоља заточеним мушкарцима усташе претиле да ће им у случају покушаја бега поклати све живо у кућама. То је био један од основних разлога покорног одласка стотина српских мушкараца на губилишта, са мало примера покушаја бекства и отпора целатима.

Већ први упади у куће у Пребиловцима 4. августа 1941. и немилосрдно истеривање свих затечених укућана, од деце у колевкама до старица, и њихово прикупљање код сеоске школе показали су да је овај усташки насртај другачији од свих које су ови злочинци до тада предузели. Било је очигледно да се ради о нападу на све живе душе у овом месту. Али, још увек је мало ко могао и да наслути до каквих граница ће тај насртај ићи, ни онда кад су мушкарци убијани у бегу или након хватања, ни кад су оне које још нису убили мрцварили и понижавали. Ништа друго од усташких злочинаца нису ни очекивали.

Док су у обручу затечене мушкарце ловили и убијали као дивљач за слободан острел, жене и децу су још само сакупљали. Њима су упорно понављали приче да их воде у Србију, или у Лику. Без обзира што није било никаквог разлога да се усташама верује и што им је мало ко веровао, несрећне жене су још мање могле да слуте какво се зло надвило над животима њихове деце.

Четврти дан августа 1941. означио је само почетак масовног усташког злочина над мештанима Пребиловаца. Жрвањ овог злочина убрзано је сатирао своје жртве пуних десет дана, мада су неке од њих страдале и касније. На два краја, поред стратишта у Пребиловцима и непосредној околини, место

масовног помора унапред је било припремљено у гротлу јаме "Голубинка" у Шурманцима, удаљене десетак километара испод Међугорја. На губилиште у Шурманцима одведено је, према пресуди Окружног суда у Мостару, 237 деце и 233 девојака, жена и старица и сви они су убијени 6. августа 1941.

Остали су убијени на лицу места где су затечени: у Морином отоку поред старог турског моста на Брегави, Грковом долу, или на неком другом месту. Кад се направи преглед места у Пребиловцима на којима је убијено више лица онда може само да се закључи да је тешко наћи било које место у овом селу у близини којег није страдало више људи. Тако су чланови породице Медан страдали углавном код својих кућа на Краварици и у Морином отоку, Надаждини у Долу под селом, а Сухићи на више од пет места. Из других породица већина је страдала у јами у Шурманцима, али и на многобројним местима смрти у Пребиловцима и околини.

Од деце, њихових мајки и старијих особа који су доведени у школу и транспортовани до губилишта на јами у Шурманцима преживело је само пет жена и то четири које су пуштене из школе, од којих је исцрпно сведочанство дала Мара Булут, рођена Моро, и једна која је побегла из силоса у Тасовчићима, Јока Јахура, рођена Екмечић. Од јутра 5. августа нема преживелих сведока библијске драме деце из Пребиловаца и њихових мајки. Сви су они убијени, а једини сведоци њиховог пострадања су или њихови крвници или они који су организовали транспорт смрти до Шурманаца и спроводили их до јаме на брду Црмница где су убијени.

На основу свих расположивих извора може се утврдити да је највећи број убијених на јами у Шурманцима на станицу у Чапљини доведен из житног силоса у Тасовчићима, који је служио као сабирни логор за Србе пре одвођења на губилишта. До силоса су ишли пешке из села до моста на Брегави, а одатле доведени натрпани у камионима, да би у силосу видели трагове и осетили први задах смрти, у крвљу попрсканим зидовима, кравим деловима одеће и смраду људског измета. Мања група, од касније прикупљених, на железничку станицу у Чапљини доведена је камионом директно из Пребиловаца.

Пошто од станице у Чапљини нема живих сведока међу жртвама многи детаљи овог злочина остаће до краја неоткривени. Колико је, по наређењу усташког таборника из Чапљине и организатора убијања на јами у

Шурманцима Андрије Буљана, издвојено младих девојака за задовољавање ниских страсти његових усташа да би касније биле убијене, а њихова тела нестала незнано где? Колико је мале деце умрло у затвореним вагонима да би их мајке мртве носиле у заједничку раку? На ова и многа друга питања нема коначног одговора, а није било ни живог сведока међу овим осуђеницима на смрт без суда да посведочи о суочавању мајки са смрћу своје деце, кад им је остajала само вера у Бога на чијем путу су пострадали.

Шта о њиховом болу могу да кажу они који су их дочекали кад су се отварали сточни вагони на станици у Шурманцима, окореле усташке убице из овог села и Међугорја, које је предводио главар Шурманаца Иван Јовановић "Црни"? Они, који су се већ увелико окрвавили и претходно доказали убијањем Срба скинутих са возова и групе Срба довезене од Сарајева и Мостара, спремно су дочекали да на исти начин убију "четнике из Пребиловаца" и њихову злочиначку одлучност није поколебало ни то што су испред себе видели измучену децу, њихове очајне мајке и другу нејач. Водили су их уз брдо у рукама носећи дрвене мотке које су служиле за сушење дувана, а они их наменили за гурање људи у јаму, и то нејачи, која се бојала и њихове појаве, већ измучена на августовском сунцу.

А оно је, као и увек у долини Неретве најврелије на просторима бивше Југославије, упекло још од раног јутра, право на страну уз коју се успињала колона из Пребиловаца, на последњем делу пута своје голготе.

На месту званом "Вранац", извршен је претрес и од доведеног народа одузет је сав новац и све драгоцености, а одавде су у већим групама одвођени на место где су их опет делили у мање групе на путу до јаме, одређене за њихову гиљотину и раку. Како је могло да изгледа смакнуће кад је једна група могла да буде од деце једне мајке која је у наручју носила најмлађе дете, а нешто старији се држали уз њене скуте и за руке, девојке и дечачићи, све њена деца, сестре и браћа?

За целате, а неки су и о томе говорили, једини проблем је био што се, посебно дечачићи, нису дали да их без отпора гурну у отвор јаме, грчевито се хватајући за сваки камен, растиње и ноге својих убица. Зато су се усташки крвници, како су сами говорили, морали потрудити да их баце ка средини отвора јаме, да не могу да се опирају свом лету у смрт. Нико од «јамара» није

имао проблем са својом савешћу зато што убија људску нејач, нити се ико од њих није нашао да поштеди било кога, да уместо пута до јаме смрти успут гурне, у шикару или иза камена, и сакрије макар једно једино дете.

Божија заповест свим хришћанима "не убиј" била је потпуно заборављена у Шурманцима 6. августа 1941.

Један од извршилаца smakнућа на јами у Шурманцима, осуђен на доживотни затвор, Јозо Јерковић, звани "Зелић" из Бијаковића, описао је, према наводима из пресуде, одвођење жртава од места "Вранац" до јаме – *"одавде је вршено одвођење група од 25 до 30 дјеце и жена до мјеста удаљеног од јаме од око 40 метара, са кога мјеста су одвођене групе од по 4 до 5 жртава и довођене до једног усјека који се налази до саме јаме и кроз који се иде до јаме, јер је тај усјек једини природни приступ јами"*. Оптужени Јерковић је на главном претресу признао да је и он гурао жене и децу у јаму, наводећи да је то чинио помоћу једног коца који је имао у рукама, а по наређењу Ивана Јовановића "Црног". Навео је да је међу баченима у јаму било сасвим мале деце, па чак и одојчади - *"која су одузимана од мајки из њиховог наручја и потом бацана у мрак изнад ждријела јаме, у коју су та дјеца падала у јаму"*.

На главном претресу оптужени су један за другог наводили и неке детаље везане за њихово учешће у чињењу овог страшног злочина. Тако је Јозо Остојић, звани "Шперкић" из Шурманаца, оптужен на смрт стрељањем, за Мирка Арар-Анковића, такође осуђеног на смрт стрељањем, рекао да је *"бацио једно дијете у зрак изнад јаме и да се сјећа да му је након овог бацања дјетета Арар рекао да му је то дијете помокрило у руку"*. На суочењу са оптуженим Јозом Прусцем, осуђеним на смрт стрељањем, рекао је *"да је Прусац, кад је бацио једног дечка од 4 до 5 година рекао: 'види како се чевртну' и при томе му опсовао оца"*.

Ови и љима слични наводи осуђених за чињење овог масовног злочина, у којем се није стало док и последња жртва није гурнута у гротло јаме, само употпуњују слику његове монструозности. Колико је то масован злочин био може да се види само ако се издвоје заједно убијена деца од једне мајке. Због тога што су у то време породице са великим бројем деце било правило, скоро без изузетка, све мајке старије од 30 година биле су на губилишту са више

деце. Преживела су само њихова углавном старија мушка деца, а више од преживелих их је страдало тих дана и касније у убиствима на подручју села.

Убијане су мајке заједно са седмеро, па чак и деветоро деце.

Стана Ћирић, рођена Надаждин, имала је 48 година. Свих девет кћери Стане и Трипка Ћирића пошле су са Станом у смрт: Станка, Јока, Дара, Сава, Радојка, Славојка, Стоја, Неђа и 5-огодишња Ангелина. Дуже од двадесет година чекани њихов син, трогодишњи Слободан, остао је са оцем. Десет чланова ове породице убијени су исти дан, мајка са кћерима на јами у Шурманцима 6. августа, а отац са сином у наручју пронађен је дан раније у Долу под селом. Потпуни помор свих укућана дванаесточланог дома из братства Ћирића, највећа је од свих породичних трагедија, али је тек само једна од укупно 57 потпуно искорењених пребиловачких породица у усташким злочинима над Пребиловчанима у августу 1941.

Иза њих је цели ред породица у којима је уз мајку страдало четворо и више деце. Са седморо деце на губилиште у Шурманце је одведена Милева Булут, рођена Шакота, жена Лазара, уз коју су била деца Олга, Боса, Коса, Момчило, Радојка, Даница и Милован, деца од две до четрнаест година старости. Боса Булут, рођена Ружић, жена Тодора, на пут смрти од куће повела је кћери Мару, Десу, Славојку, Милу и Љубицу и синове Љубомира и Јову. Према неким сведочењима двогодишња Љубица убијена је још у школи у Пребиловцима. Усташе су убиле и седморо деце Ђурђе Драгићевић, рођене Мандрапа, жене Николе. Са Ђурђом је било шесторо деце: Радојка, Љепосава, Милена, Бора, Анђа и Сена, а њен осамнаестогодишњи син Манојло убијен је у Морином отоку осам дана после смрти браће и сестара.

Пет мајки из Пребиловаца усташе су усмртиле са шесторо њихове деце. Од шесторо убијене деце Милене Драгићевић, рођене Мркић, жене Симе, са њом у Шурманцима су убијене кћери Зора и Љубица и син Гојко. Син Богдан убијен је у Морином отоку, а син Милорад и кћер Сава у Малом Зојмиру. Јелка Екмечић, рођена Медан, жена Стојана, бачена је у јаму са шесторо своје деце: кћерима Јоком, Душанком, Анђом, Миленом и Василијом и сином Максимом, исто као и Сока Екмечић, рођена Дулаћ, жена Обрена, са којом су у јами у Шурманцима усмрћени кћери Спасенија, Ђука и Кова и синови Тихомир, Илија и Милосав. Од шесторо убијене деце Данице Шариф, рођене Булут, жене

Милана, са њом је на шурманачком губилишту убијено четверо: кћери Даринка, Спасенија и Јованка и син Лако. Њена двадесетогодишња кћерка Јелисавка убијена је на бунару у селу, а син Спасоје убијен је код Меданових кућа.

Стана Булут, рођена Пухало, жена Владе, имала је само 30 година, али је родила петоро деце и са њима заједно убијена је у Шурманцима. Кћерке Љубица и Милена и четири сина Трише, Војко, Јово и двогодишњи Миленко убијени су заједно с мајком. И Јелку Трипковић, рођену Буквић, жену Милана, у смрт на шурманачком стратишту је пратило петоро деце: четири кћери Неђељка, Браниславка, Милосавка и Рајка и син Милован. Стана Трипковић, рођена Чалија, жена Јована, убијена је са двојцом синова Гаврилом и Томиславом и три кћери, Косом, Драгињом и шестомесечном Невенком. Са петоро деце у шурманачку јаму су отишле и две мајке из породице Екмечић. Јока Екмечић, рођена Шарић, жена Лазара, са три кћери, Частиславком, Василијом и Радојком и два сина, Светозаром и двогодишњим Милорадом. И Јованка Екмечић, рођена Шакота, жена Уроша, родила је петоро деце. Са њом су у јами убијене њене три кћери Даринка, Милосавка и дојенче Славка, као и син Славко. Други син деветогодишњи Нико убијен је на Кошћели, а њен муж Урош Екмечић убијен је у Морину отоку.

Шест убијених мајки из Пребиловаца у смрт је пратило по четверо њихове деце. Наста Банђур, рођена Шарић, жена Трипкова, са кћеркама Браниславком и Видосавом и синовима Спасојем и Радославом, сви заједно убијени су у Шурманцима. Мила Брњашић, рођена Екмечић, жена Радослава, са кћерком Драгињом и три сина, Миливојем, Момчилом и двогодишњим Васом, сви су усмрћени у шурманачкој јами. Софија Екмечић, рођена Ждракановић, жена Павла, убијена је у шурманачкој јами са четири своје кћери, Спасенијом, Видосавом, Милевом и Мирјаном, старости од 3 до 9 година. Љубица Надаждин, рођена Шотра, жена Лазара, убијена је у Долу под селом, 10. августа 1941. са кћерима Славком и Стојом и сином Живком, а њена двадесетогодишња кћи Драгиња је на шурманачко губилиште одведена четири дана раније. Ђурђу Сухић, рођену Чавалуга, жену Обрена, у смрт су пратиле две кћери, Мара и Цвија, а њене друге две кћери убијене су на брду у Зојмиру два дана касније. Митра Шарић, рођена Брњашић, жена Видоја, страдала је у

јами у Шурманцима са две кћери, Славком и Даницом, и синовима Богољубом и Симом.

Неке од пребиловачких мајки су, у најтежем часу за сваког родитеља који дочека смрт своје деце, могле су само да се надају да ће им макар једно њихово дете које није доведено на губилиште у Шурманцима преживети и да се за то, до последњег даха, моле Богу. Другима није остајала ни та нада, јер су сва деца била са њима на губилишту. А молити целате да им поштеде макар једно дете било је узалудно. Они који су одабрани да их убију извршавали су свој криви посао без изузетка. И без остатка.

У разматрању било које стране злочина над децом из Пребиловаца и њиховим мајкама сасвим разумљиво се намеће питање какви то могу да буду људи који без милости, на такав начин убијају жене и децу, који су их све одвели до јаме и убили да не поштеде никог. Али, извршиоци злочина на јами у Шурманцима и сви "јамари" (назив за крволоке који су убијали на јамама) били су само крај ланца смрти. Сви они су само завршавали злочине у којима је учествовала разграната усташка организација са великим ауторитетом вођства чије су злочиначке одлуке провођене без поговора и уз учинковиту субординацију. Та ефикасност није могла да буде изграђена на основу добро увежбане војне организације, које није било, него на чврстом идеолошком јединству око циљева усташког покрета. Због тога је у извршавању масовних злочина војнички још неуобличена усташка организација функционисала као добро увежбани оркестар, чији је најкрвавији крешендо био злочин над Србима из Пребиловаца.

Ово се посебно потврђује на примеру организације и извршавања злочина на јами у Шурманцима. У организацији овог злочина поред обезбеђивања великог броја наоружаних људи за блокаду Пребиловаца и синхронизовања ове акције, била је потребна вишеструка добро испланирана логистичка подршка. Само за транспорт несрећне деце и њихових мајки коришћен је и камионски и железнички превоз, а у међувремену су били затворени у бившем житном силосу у Тасовчићима. На железничким станицама у Чапљини и Шурманцима транспорти су били потпуно обезбеђени. Пре превоза у Шурманце требовани су вагони из Мостара. За овај транспорт смрти од Чапљине до Шурманца обезбеђено је 6 "Г" вагона. Убице су, пошто

су претходно обезбедиле да на путу транспорта и месту убијања не буде незапослених сведока, све довезене у Шурманце спровели на губилиште.

Жртве је чекала потпуно припремљена организација њиховог убијања, која је била ослоњена на решеност убица да убијају без изузетка. Иван Јовановић "Црни", вођа усташке групе која је спровела децу и жене из Пребиловаца до јаме, где је он распоређивао групе за ликвидацију и надгледао извршење тог крвавог посла, правдао се да је све чинио по наређењу усташког таборника из Чапљине Андрије Буљана, једнако као што су сви остали правдали своје учешће у вршењу злочина присилом од стране Буљана и Јовановића. Њих су у јединствено злочиначко коло окупљале иста усташка идеологија и организација у чије име су истрајавали да, не поштедевши никог, заврше овај добро планиран злочин.

Сви оптужени и осуђени за овај злочин пред Окружним судом у Мостару били су само последња карика у целом ланцу овог злочина. Иван Јовановић "Црни", осуђен на казну смрти вешањем, организовао је посао целата за осуђене на смрт без суда, невину децу и жене који су морали да умру само зато што су били Срби православне вере. Због тога су од стране усташке организације били осуђени на тако сурову смрт и та организација их је похватала и транспортовала у Шурманце. Тамо су се нашли у рукама Ивана Јовановића "Црног" и његових целата из Шурманаца и Бијаковића, који су били заклетни чланови исте усташке организације.

Ове убице су се углавном већ биле опробале у убијању Срба. Убијали су Србе појединачно скинуте са воза или групе доведене из станице Алипашино Поље код Сарајева, након што су их тамошње усташе похватале у околним местима. Усташки таборник из Чапљине Андрија Буљан је организовањем убиства ових Срба доведених из Сарајева проверио колико ефикасно убијају усташе из Шурманаца и Бијаковића. Очито је оценио да на њих може да се ослаони и кад је требало да се убију деца и жене из Пребиловаца. Шурманци су одређени за место њиховог смакнућа јер су до овог места жртве могле да буду транспортоване у железничким вагонима, а у њему је била и велика крашка јама. Уза све, на овом подручју било је довољно усташких убица, спремних да обаве тај крвави посао.

Била је то екипа целата усташког главара Шурманаца Ивана Јовановића "Црног". На њих је могао да се ослони усташки главар Јовановић, његов надређени Андрија Буљан, цео Усташки стан у Чапљини и врх НДХ. Мирко Арар-Анковић, осуђен на смрт стрељањем; Мате Иванковић, осуђен на смрт стрељањем; Андрија Шего, осуђен на казну строгог затвора од девет година; Јозо Јерковић, осуђен на доживотну затворску казну; Јозо Остојић, осуђен на смрт стрељањем; Јаков Васиљ, осуђен на смрт стрељањем; Божо Турудић, осуђен на затворску казну у доживотном трајању; Јозо Прусац, осуђен на смрт стрељањем; Мартин Васиљ, осуђен на казну строгог затвора у трајању од седам година; Мате Васиљ, осуђен на дванаест година строгог затвора; Иван Соче, осуђен на доживотну затворску казну; Јозо Васиљ, осуђен на затворску казну у трајању од шест година; и Лудвиг Јовановић, осуђен на затворску казну од три године. Сви они били су само део коначних извршилаца овог страшног злочина, они који су били доступни зачуђујуће закаснелој правди.

Злочин над децом и женама из Пребиловаца на јами у Шурманцима најубедљивије демантује смишљено лансирану тезу да су злочине у НДХ вршиле некакве "дивље усташе". Ову тезу су често несвесно подржавали и многи који су били њихове жртве називајући "дивљим усташама" њихове неуниформисане припаднике. Таквих је било највише у нападу на Пребиловце, али они нису били од усташког врха у Чапљини и виших усташких власти и команди одметнута банда, него послушни извршиоци њихових наредби.

III

ИСТРЕБЉЕЊЕ СРБА ИЗ ЈУЖНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ

Августовским усташким злочиним над становницима Пребиловаца означен је још суровији наставак истребљења Срба у овом крају започет у јуну 1941. године. Нови талас убистава Срба трајао је до краја августа и у овом погрому су и даље на мети били углавном српски мушкарци. У местима где је у јуну 1941. страдао мањи број мушкараца августовски усташки поход је по правилу био крвавији, јер им је на мети био већи број жртава.

Убијање Срба од реда, поред Пребиловаца, усташе су примениле на крају свог августовског похода смрти, у Љубљеници 28. августа 1941. У овом селу на подручју Стоца, које је тронационалног састава и већински хрватско, усташе су покупиле све Србе мушкарце и побили их на лицу места, а жене и децу одвели у једну појату и запалили је. Из запаљене појате се спасла само дванаестогодишња девојчица Славојка Вукосав, коју су касније сачувале муслиманске жене. Сви остали су изгорели. У овом селу је убијено 43 Срба, мушкараца, жена, деце и старих, 22 из породице Гело и 21 из породице Вукосав. По попису 1981. године у Љубљеници је живело само 14 Срба.

У поједностављеним објашњењима ратних догађаја током Другог светског рата на простору Југославије, која су почивала на званичној једнопартијској "истини" о овом рату, увек се говорило о злочинима фашистичких окупатора и његових домаћих слугу, пре свега усташа и четника. Након урушавања једнопартијског система на подручју Босне и Херцеговине та "истина", која је до краја релативизовала чињеницу да су Срби у НДХ били жртве геноцида, почела је још безочније да се прекраја.

Прекрајања се спроводе на различит начин, зависно од тога да ли се ради о муслиманским или хрватским ауторима нових конструкција, који на другачији начин "објашњавају" ратна дешавања на територији НДХ. Без обзира

на те разлике, њима је заједничко негирање чињенице да је у усташкој НДХ, која је била држава Хрвата католика и «Хрвата муслиманске вјере», на делу био геноцид над српским православним становништвом, геноцид чија је реализација отпочела одмах након успостављања НДХ и од којег власт ове државе није никад одустајала. То најбоље потврђује непрекинути рад највеће фабрике смрти на Балкану, концентрационог логора Јасеновац, у који су одвођени Срби и са подручја Херцеговине и на почетку и на крају рата.

Усташка НДХ је само мењала и прилагођавала свој геноцидни план истребљења српског православног становништва кад је на то била приморана. Прво снагом српског устанка, који је био једини могући српски одговор на злочин геноцида, а онда и због тога што је на то била приморана притиском Немачке и Италије. На жалост, на подручју бившег столачког среза власти НДХ су у највећој мери успеле да остваре свој геноцидни план. Пре него што је иједан устанички метак опаљен на овој територији, упркос притисака њихових савезника и јавним прокламацијама власти НДХ о једнакости свих њених поданика, у периоду од три месеца на тој територији је обављено готово потпуно уништење Срба.

То не смета заговорницима тезе да су муслимани у Другом светском рату били жртве чак двоструког геноцида, од стране четника и усташа, да јој упориште траже и на овом подручју Херцеговине. У том послу не допуштају да буду истином ометени, јер ту тезу и не могу не само да заснивају него ни да потврде непобитним чињеницама што најилустративније потврђује један од најгорљивијих заступника оваквог изопачавања др Смаил Чекић, који је и творац гнусне лажи о *"посрбљавању муслиманских костију у Пребиловцима"*.

За нови хрватски поглед на историју НДХ од појаве на политичкој сцени и доласка на власт ХДЗ-а карактеристично је да је најпре као пример хрватског страдалништва истицана масовна ликвидација усташа и домобрана у Блајбургу, а затим масовна партизанска смакнућа усташа и домобрана. На крају су и у делу Херцеговине око долине Неретве, где су крашке јаме пуњене телима српских жртава у злочинима од јуна до августа 1941. године, "пронађене" и јаме са великим бројем хрватских жртава које су убили четници. Пошто тих јама није било, примењен је Чекићев рецепт једноставног лансирања тврдње да је међу костима српских жртава био велик број костију хрватских жртава, са

разликом што се иза ове тврдње не залажу неки академски ауторитети него "народни песници" и неки "нови публицисти".

Злочинима над Србима у чапљинском и столачком крају који су почели у јуну 1941. године није претходила никаква, чак ни политичка, активност са српске стране. Поготову није било никаквих оружаных напада на новоуспостављену Хрватску државу која је због тога требало да се брани. У настојању да се објасни због чега су усташки злочини били тако масовни по жртвама, али и учешћу и подршци њиховом чињењу од хрватских и муслиманских маса, најчешће је раубована теза да су невини српски сељаци у НДХ платили цех великосрпског режима у Краљевини Југославији.

Ова теза је толико универзално злоупотребљавана да су се једноставно у крајњем ниподаштавању олако заборављале све чињенице које јој нису ишле у прилог, што је најочигледније код покушаја објашњавања свега везаног за усташке злочине у овом делу Херцеговине. Између осталог у сваком таквом покушају занемарује се и чињеница да је након споразума Цветковић-Мачек из 1939. године овај део Херцеговине био у Бановини Хрватској. То је значило не само да српске жртве усташких злочина нису имале никакав повлашћен положај него да су након што су се нашли у границама Бановине Хрватске већ могли да осете положај грађана другог реда. Наравно, ни приближно како ће то искусити у НДХ.

Сваки покушај да се било каквим политичким разлозима објасне усташки злочини 1941. године није ништа друго до падање у замку правдања тих злочина. У ту замку су, најчешће под притиском потребе да се води рачуна о интересима "братства и јединства", падали и неки српски аутори који су се бавили разматрањем усташких злочина у овом делу Херцеговине, што не треба да у целини обезвреди њихове напоре да се сачувају најзначајнији делови истине о тим злочинима, који су били драгоцени, много више него што то може да се процени.

И сами организатори усташких злочина у овом делу Херцеговине, као и на подручју целе НДХ, покушавали су да нађу разлоге за чињење ових злочина. Не зато што је месном усташком врху требало било какво оправдање за те злочине пред државним врхом НДХ. Поред свих јавних прокламација врховног поглаварства НДХ да се не чине незаконита дела према било ком делу

"пучанства НДХ", месно усташко руководство је пред тим врхом само могло да се похвали својим учинком у решавању "српског питања". А да је тај учинак био цењен од врха НДХ најбоље потврђује напредовање најодговорнијих за учињене злочине над Србима у Херцеговини. На крају, оправдања за чињење ових тешких злочина им нису била ни потребна да мотивишу своје присталице на чињење тако тешких недела.

Радило се, пре свега, о томе да је пре преласка на масовно истребљење Срба требало да се утврди какво ће бити реаговање и српског становништва и маса усташких присталица. Највише због тих потреба је пре масовних злочина упадљиво понављано да ће власти НДХ наводно гонити само истакнуте присталице "великосрпског режима". Наравно, листа тако истакнутих Срба могла је да се проширује према потреби, тим пре што је ова оптужба могла да се припише сваком угледном Србину, било да се ради о свештенику, учитељу, сеоском кнезу, руководиоцу организације Сокола, неком предузетнику, имућнијем сељаку, или само сељаку од угледа.

Њихово издвајање као првих мета усташке власти било је од вишеструке користи за ту власт, најпре због тог што су на тај начин ефикасно обезглављивали српско становништво, јер је "сеча кнезова" универзално примењив рецепт за ту намену. Затим су се масе усташких присталица привикавале на чињење злочина над људима који су за те масе биле најпожељније мете. На крају, али посебно значајно, настојали су да код већине Срба подстакну илузију да "обични Срби" немају чега да се плаше, да ће се, и поред тога што убија неке њихове сународнике, власт НДХ према њима односити као према свим лојалним поданицима.

Прва хапшења на подручју Чапљине, у периоду од 1. до 18. јуна 1941. године, и спровођења у затвор у среској испостави, била су донекле у складу са прокламацијама врха НДХ, који је претио свима који су наводно служили великосрпском режиму. Срби који су се очекивано нашли на удару првих хапшења били су и међу првим жртвама усташке власти. Прва жртва међу овим ухапшеницима био је дрводељски занатлија из Чапљине Милан Витковић, који је ухапшен 10. јуна, под намерно широко разглашеном оптужбом да је помагао интервенцију питомца Југословенске краљевске војске против усташа у Чапљини. Следеће ноћи, 11. јуна 1941, одведен је у

ушашки стан у Чапљини, где је тучен до смрти, а његова смрт објашњавана је наводним самоубиством у затвору.

Од оних који нису живи изашли из ушашког заточеништва из Пребиловаца је и ухапшени угледни мештанин овог села Огњен Ждракановић, који је након вишедневних мрцварења смртно страдао у ушашком заточеништву. Од ухапшених мештана Клепаца у заточеништву су убијени Спасоје Шијак и жандарм Митар Мандрапа. Остали ухапшеници су пуштани после неколико дана понижавања и злостављања, најчешће само да би неко од ушашких главешина од њих и њихових породица извукао богату награду у злату и новцу. После само неколико дана били су међу првим жртвама ликвидација Срба у овом крају, где је коса смрти коју су носиле усташе почела да коси масовно и где је за мање од десет дана било важно једино да су њене жртве православни Срби.

Прва групна клања на подручју Чапљине забележена су у ноћи 22. и 23. јуна 1941. На мосту на Неретви у Чапљини убијени су Мирко Витковић, Љубо Ћиков и Владо Ћорић и њихови лешеве су бачени у Неретву, док се за Богдана Симића није сазнало ни место погубљења ни где је бачено његово тело. Поред Неретве у близини остатака римске насеобине Могорјело убијени су Милан Вулић, Боро Гутић, Ристо Ратковић, Љубо Ратковић и Триша Танасиловић из Габеле и власник гостионе на станици у Габели Никола Драшко и његов син Милан из Тасовчића. Овим клањима усташе су на свој начин обележиле Хитлеров напад на СССР, а тела жртава бачена су у Неретву да плутају до Далмације. Група од осам ушаша је, 23. јуна 1941. године, покушала да упадом у Пребиловце ухвати већи број мушкараца, али им тај покушај није успео. Љути због тога, приликом повратка, ухватили су двојицу мештана Пребиловаца, Спасу Ждракановића и Митра Трипковића, искасапили их на старом турском мосту на Брегави, а њихова тела бацили у реку. На мосту на Брегави поред Клепаца убијена су тројица браће Мандрапа, Весо, Триша и Угљеша.

Ова убиства била су увод у невиђено злочиначко дивљање Павелићевих ушаша у овом делу Херцеговине, које је трајало од јуна до краја августа 1941. Уочи великог српског православног празника Видовдана ови злочини прерасли

су у размере геноцида, у којем је у јулу направљен застој, да би у августу геноцидно оргијање било настављено са још већом жестином.

Уверени да после слома југословенске војске и државе нема препреке остваривању њихових геноцидних циљева, усташки прваци су најпре кренули са погромом српског становништва на подручју источне Херцеговине. Ту су се убрзо суочили са српским отпором у Невесињском крају. Снага тог отпора их је уверила да без обзира на окриље фашистичке окупације не могу једноставно да реше "српско питање" како су то замислили, посебно у источној Херцеговини са већинским српским живљем. Због тога се усташко руководство усредредило на то да се "српски проблем", чињењем масовних злочина над српским народом, најпре реши у делу Херцеговине где су Срби били у мањини.

У организовање ових злочина уложили су све своје потенцијале. Како је организација злочина морала да буде синхронизована и колико људи је морало да учествује у њима убедљиво показују само неки основни подаци о видовданском таласу ових злочина. Појединачна убиства неколико затворених Срба и групне ликвидације око Неретве и Брегаве су разумљиво узнемирили српско становништво на овом подручју. Истовремено, усташка власт се суочила са српским оружаним отпором у источној Херцеговини. Због тога су усташки прваци учинили све да планирани први талас масовних злочина у чапљинском и столачком крају око Видовдана 1941. године изврше што ефикасније и уз коришћење свих средстава.

За остваривање својих циљева, односно злочиначких намера, усташки челници су двоструко злоупотребили приближавање овог светог српског дана. С једне стране масу својих присталица додатно су подстакли на чињење злочина ширењем измишљених вести о планираном српском устанку на Видовдан и доласку четника са подручја источне Херцеговине. Истовремено, домаће Србе су уверавали да не треба да се боје, посебно наглашавајући да су претходно убијени само појединци који су се истицали "србовањем" и у служењу "великосрпској власти". Уз све ове измишљене разлоге за убијање невиних људи додавали су и њихову наводну везу са припремом српског устанка против НДХ.

Пошто остали Срби, посебно сељачка већина, немају никакве везе са наводним активностима оних које је власт НДХ ликвидирала, над њима је

провођена права пропагандна пресија, тако снажна да су будуће жртве почеле да верују да им не прети никаква опасност, јер се ни по чему не истичу као Срби и православци. Неки од њих били су чак уверени да су њихови најближи сродници, који су били међу првим усташким жртвама, у најмању руку погрешили, што нису показали да су потпуно лојални новим властима.

Колико је овај пропагандни притисак био јак најбоље потврђују многобројни примери притворног деловања великог броја усташких присталица у ширењу уверења код српских сељака да им се ништа лоше неће десити. "Неће да вам фали ни длака са главе и дао Бог па ја своју децу пекао и јео ако не буде тако", само је један пример из широког репертоара заклинања комшија Србима у прилог њиховом уверавању да треба да буду спокојни. Уза све остало, своје православне српске комшије непрестано су позивали да се не удаљавају од кућа и раде своје уобичајне послове, упозоравајући их да би свако сакривање могло да буде погрешно схваћено, као лоша намера и знак некакве хајдучије. На крају, кад је као први корак у чињењу масовних убистава Срба у овом крају почело њихово прикупљање и затварање на места одакле ће ускоро бити поведени на губилишта, све је објашњавано само потребом "склањања док не прође опасност дизања српског устанка за Видовдан" и у овом крају.

Зачуђујући успех ове усташке пропагандне пресије на српско становништво често се, исувише поједностављено, објашњава углавном необразованошћу сељака и њиховим скоро ропским односом према власти. У овом поједностављеном објашњењу губе се из вида најмање неколике битне ствари, попут податка да је слом Краљевине Југославије најтеже пао Србима у крајевима где су они били у мањини. За њих у овим крајевима Херцеговине слом Југославије није значио само да долази страни окупатор него да су, потпуно обесправљени, дужни да поштују туђинску власт, јер у противном она може да их, поред свега, прогони и најпосле, без икаквог суда, и убије.

Након успостављања власти НДХ за Србе у овим крајевима је настало знатно теже стање. Та нова власт је наглашено инсистирала да се ради о хрватској држави, за католике и Хрвате муслимане у којој Срби православци неће имати "привилегије као у Југославији". Мада их, што је добро знано, српски сељаци никада нису ни имали рачун за њихово наводно уживање одмах им је испостављен, почевши од најбаналнијег примера да су њихове комшије

Хрвати и муслимани, у складу са новонасталим државним приликама, с њима масовно престали да комуницирају. Већина Срба је знала да је то само први корак у угрожавању српске имовине и српских живота.

За заштиту својих живота и имовине они сами су мало шта могли да учине, поготово у крајевима где су били у мањини, као у долини Неретве. Углавном им је остајало само да, колико је могуће убедљивије, доказују да су лојални грађани нове државе. Због тога су се у великом броју случајева и масовно одазивали на позиве усташке власти да се окупе на месту које им је одређено, иако су се многи плашили да је то окупљање за пут у смрт и на то упозоравали.

Тако се, 26. јуна 1941. године, више од 80 Срба из Козица одазвало на позив усташког таборника са Аладинића Мартина Маслаћа да дођу у ову општину, где им је саопштено да морају да буду спроведени у Домановиће. Да их не би везали они су обећали да неће бежати и дато обећање су испунили без изузетка. Сви су дошли у дуванску станицу у Домановићима и нико није ни покушао да побегне. У овој станици су били пребијани и везивани и одатле одвођени на јаму где су убијени. Тек кад су пред јамом били непосредно суочени са смрћу, побегла су четири Србина из Козица, сви из породице Шотра: Никола, Бранко звани "Букараш", Лако и Ристо.

Исто тако Срби из Горњег Храсна почели су да беже са јаме "Гавраница" тек у насталој пометњи, након што је после првих жртава међу њима убијен и један усташа. До тада су се дисциплиновано прикупљали у школи, на позив бившег војног референта у општини Бурмази Стојана Марића, и кренули да их везане наводно одведу у Столац, а водили су их на јаму.

Пре него што је кренуо бестијални усташки удар са циљем да се, у оквиру решавања "српског питања" у НДХ, уништи српско становништво и у овом делу Херцеговине, у Чапљину је дошао поглавни побочник Мијо Бабић, шеф обавештајне службе НДХ, задужен за организовање концентрационих логора. Он је на састанцима са усташким врхом у Чапљини пренео директиве о почетку истребљења српског становништва и искуства која су у том крвавом послу усташе већ стекле на подручју Хрватске. За усташке злочинце је било најважније да своје будуће жртве пре ликвидације на већ одређеним местима

брзо прикупе у сабиралишта и на тај начин буду ефикаснији у убијању и онемогуће сваки отпор.

Након напада Немачке на СССР, који је послужио за прве ликвидације Срба на овом подручју, усташке власти су искористиле приближавање Видовдана и под изговором спречавања могуће српске побуне похапсили већину мушкараца. Срби су затворени у разне просторије које су могли да служе тој сврси, јер постојећи затворски простор у затвору Среског суда у Стоцу и Општинском затвору у Чапљини нису били ни приближно довољни за масовна утамничења. Због тога су за затварање Срба користили просторије духанске станице и основне школе у Домановићима, соколског дома у Габели, школе у Горњем Храсну, путарева куће у Драчеву и друге, а стављен је у функцију и највећи сабирни логор на овом подручју - житни магацин на Модричу изнад Тасовчића.

После масовних хапшења српских мушкараца овим крајем Херцеговине почели су да теку потоци српске крви, а херцеговачке крашке јаме да се пуне телима убијених Срба. Тела оних који нису завршили у овим јамама или у заједничким гробницама на неком масовном стратишту бацана су да плутају рекама, Неретвом, Брегавом и Крупом.

Масовна убиства су почела 25. јуна 1941. поред реке Крупе, клањима Срба из Драчева, Дубравице и Кљенка. Следећег дана, 26. јуна, похапшени Срби из Чапљине и Грабовине убијени су на стратишту испод града према Могорјелу, код Бријеста, а прве српске жртве су усмрћене и у Хаџибеговој јами на Хутову. Срби су тога дана масовно ликвидирани у Видовом Пољу и на Пилети на подручју Стоца, а из манастира у Житомислићу 8 чланова манастирског братства заклано је и бачено у јаму Видоња.

Дан уочи Видовдана, 27. јуна, Срби из више места са подручја Чапљине, из града, Тасовчића, Речица, Драчева, Дубравице и највише из Габеле, одвезени су на подручје Далмације, у место Опузен од Метковића ка мору, и тамо ликвидирани. Истог дана усташе су убијале и на јами Баров До у Шћепан-Крсту на подручју Стоца. Јама у Хутову је напуњена новим жртвама. Неретвом су пливали лешеви Срба из Пјесака, који су убијени на Буни и бачени у реку. Након што су убиле чланове манастирског братства у

Житомилићу, усташе су тридесет Срба из овог места отерале у логор у Јасеновац.

Видовдан 1941. усташе су обележиле новим српским жртвама на више места на овом подручју. У јами на Бивољем Брду убијани су Срби из Локава и Козица, Јаме Кукауша и Јасоч су пуњене телима Срба из Козица, Дабрице, Шћепан-Крста, Крушева... У јами Гавраници код Горњег Храсна убијени су Срби из овог места. На Видовом Пољу су поубијани Срби из Попрати, Дабрице и Ошанића. Дан после 29. јуна једна група Срба из Козица одведена је на јаму Хумац код Љубушког и тамо погубљена.

Само ово петодневно јунско убијање српског становништва у чапљинском и столачком крају јасно показује да се радило о злочину геноцида планираном од стране власти НДХ, чије је крваво остварење већ тада било стравично. У Опузену су, залагањем месних власти, сахрањена 283 тела убијених, међу којима је 12 било са подручја Метковића (11 Срба и један југословенски декларисан Хрват), док су остали били Срби са подручја Чапљине. Нажалост, број сахрањених је био мањи од броја убијених Срба у Опузену и оних који су тамо вођени на губилиште, јер су сахрањени само они чија су тела остала на стратишту. Тела убијених који су бачени у Неретву отплутала су према мору.

Међу убијенима у Опузену било је највише Срба из Габеле, од којих је већина по усташком прогласу дошла у Соколски дом у овом месту, а остали су силом доведени. Ту су везани жицом, повезани међусобно и потрпани у камионе којима су одведени на место погубљења. Водиле су их њихове комшије, усташе које је одгојио фра Рафо Прусина, а предводили их Никола Корда и Славко Сушак. И кад су их везане жицом гурали у камионе говорили су им да их воде на присилан рад у Немачку, а не на губилиште. Једнако као што су их неколико дана пре тога уверавали да им се неће ништа десити, да су њихови рођаци, закрани код Могорјела неколико дана раније, радили против НДХ, а да њих мирне сељаке нико неће дирати. На исто место у Опузену доведени су и Срби из неких других места крај Чапљине, а из самог града они који су преживели покољ код Бријеста, група из Тасовчића и из Речица.

Да је у овом убилачком оргијању скоро све било планирано, па и место ликвидације српских становника из појединих места овога краја, показује и

чињеница да је више од половине убијених мештана Речица ликвидирано у удаљеном Опузену. Само четворица Срба из Речица убијена су у јами на Бивољем Брду, која је прогутала највише тамошњих Срба иако се јама у Бивољем Брду налази у непосредној близини Речица. Истовремено, из суседних Локава нико није одведен у Опузен него су убијени на Бивољем Брду. Од 111 мештана Козица, који су регистровани као познате жртве усташких злочина, међу којима је 56 из породице Шакота и 47 из породице Шотра, скоро сви су убијени у два дана, на три различита места, у јами Кукауша на подручју Стоца, јами Бивоље Брдо, на подручју Чапљине, и јами у Хумцу на подручју Љубушког.

Убијање Срба из истог места на различитим локацијама, скоро у исто време, краћем или у дужем временском размаку, на овом подручју је било често у време масовних ликвидација око Видовдана 1941. Поред појединаца и мањих група убијених у покушају бекства на подручје источне Херцеговине, бекства из затвора и транспорта на губилишта, или ликвидација на месту скривања, Срби из већег броја места су страдали на различитим губилиштима. То је најчешће био случај у местима где је био већи број Срба, чије је одвођење на једно место погубљења носило већи ризик за њихове целате. Чак су и из мале Дабрице у јунским покољима, поред убијања у самом месту, жртве вођене на четири стратишта, у јаме Кукауша, Јасоч и Баров До и у Видово Поље.

У места са мањим бројем Срба, као у Попратима и Ошанићима, усташе би једноставно упале, купиле све затечене мушкарце, одвеле их и убиле у Видову Пољу. Срби из Горњег Храсна, њих 66 од 70 познатих жртава усташких злочина, нашли су смрт у јами Гавраница у овом месту, уочи Видовдана 1941, што је било више од пола српских мушких глава у Горњем Храсну.

Масовни јунски злочини над Србима у овом делу Херцеговине дешавали су се у исто време кад је врх НДХ, односно лично њен поглавник Анте Павелић, јавно гарантовао сигурност живота и имовине свих поданика квислиншке државне творевине. Кад се упореде текстови његових прокламација и наредби које су обнародовали његови опуномоћеници са делима његових усташа на терену може се само закључити да је усташки поглавник чинио исто што и његове усташе. Једнако као што су се његове

усташе клеле својим српским комшијама да им се ништа неће десити, а после дан-два долазили да их вежу и воде на губилиште, чинио је и Павелић. Гарантовао је безбедност живота људима које су његове најоданије усташе тих дана убијале и наставиле да убијају и након обелодањивања тих гаранција.

Циљ гаранција које је, превасходно православим поданицима НДХ, упућивао поглавник Павелић и није био да се заустави њихово убијање. Оне су имале сасвим друге циљеве: од задовољавања немачких и италијанских савезника од којих је НДХ потпуно зависила, преко новог покушаја пацификовања српског становништва, до правдања за злочине који су учињени и који су планирани да се учине. И конструкција да су све масовне злочине у НДХ, укључујући и злочине у овом делу Херцеговине, починиле "дивље усташе", мимо војних структура НДХ и власти ове државе, наслања се на чињеницу да је "Поглавник јавно забранио убијање".

Немачки и италијански савезници су због сопствених интереса стварали притисак на врх НДХ да обустави прогон српског православног становништва. Немачкој није био потребан никакав проблем на Балкану у позадини њихових снага у време одлучујућег похода на исток, без обзира о каквом се, по циљевима и простору, ограниченом устанку радило. Због тога су извршили директан притисак на власти НДХ да предузму мере за пацификацију српског православног становништва, уз понављање ранијег упозорења да се убијањем не може решити проблем 30,5% становника на територији НДХ, колико је било православних Срба. Исти притисак, са другачијим циљевима, на врх НДХ предузимала је и Италија, чији су се државни интереси умногоне косили са интересима усташке државе.

Под тим притиском усташки поглавник Анте Павелић је, 26. јуна 1941. године, издао "Изванредну законску одредбу", којом се одређује да ће свако ко буде извршио било какво насиље над животима или имовином било ког држављанина или поданика НДХ бити изведен пред преки суд. Истим судом претило се свима који шире гласине "да би 28. о.м. у Хрватској имали услиједити тобожњи прогони против једног дијела пучанства". За ширење таквих гласова најлакше је било оптужити Јевреје, који су окривљени и за шпекулативно ометање снадбевања становништва и друге радње које подривају НДХ, па су проглашени колективно одговорнима и одређено је да се

све јеврејско становништво затвори у сабиралишта под ведрим небом. На тај начин Павелић је покушао да умири своје покровитеље, јер је нацистима прогон Јевреја увек био неупитан, а уз све то усташама исплатив, али и да би умањио опасност од могућности брзог ширења српског устанка из источне Херцеговине.

У циљу провођења своје уредбе на подручју Херцеговине, односно "Великих Жупа Хум и Дубрава", усташки поглавник Павелић је, посебним "Огласом", све државне и војне власти на овом подручју ставио под управу свог посебног опуномоћеника подмаршала Владимира Лакса. Подмаршал Лакса стигао је у Мостар 28. јуна 1941. са овлашћењем да прогласи ванредно стање свугде где оцени да је то потребно. Са овим овлашћењем Лакса је увео преки суд на подручјима две наведене жупе и забранио смакнућа без његовог наређења. По доласку у Мостар подмаршал Лакса је издао проглас становницима Херцеговине. Његов проглас је био усмерен на покушај враћања поверења српског православног становништва у власти НДХ и претњу устаницима против хрватске државе, којима је дао рок од 48 сати за предају оружја. У тачки 3. овог прогласа гарантује се безбедан живот свим грађанима.

"Сваком грађанину Независне Државе Хрватске ма које вјере био, ако је лојалан (исправан) према Независној Држави Хрватској гарантује се сигурност живота и несметано отпављање свакодневних послова.

Тко угрози својевољно живот и имовину ма ког грађанина Независне Државе Хрватске, па ма тко био, бит ће стављен под пријеки суд и стријељан". Иза овако чврсте гаранције све избегло становништво наведених жупа се позива на повратак кући и продужавање редовног посла и живота.

Иако се "Изванредном уредбом" усташког поглавника претило смрћу онима који шире "лажне гласине" о томе да ће 28. јуна доћи до прогона једног дела становништва НДХ, а његов специјални изасланик подмаршал Лакса тог дана својим прогласом гарантовао живот свим грађанима Херцеговине и претио смрћу онима који својевољно угрожавају људске животе и имовину, усташки жрвањ смрти на подручју Чапљине и Стоца нико није зауставио. На Видовдан у јами у Бивољу Брду убијена је већина мушкараца из Локава, Козица и Опличића. Исти дан јама Кукауша је пуњена српским телима из Дабрице, Шћепан- Крста, Крушева, Козица, а у јами Гавраница у Горњем

Храсну су убијани Срби из овог места. Да се није радило о спорости у преношењу наредби усташког поглавника и његовог посебног опуномоћеника него о другим разлозима кривоубедљиво је потврдило настављање убистава и 29. јуна, убијањем Срба из Козица у непосредној близини Католичког самостана на Хумцу код Љубушког.

Престанак масовних убистава која су од стране највернијих следбеника усташког поглавника учињена у време кад је он гарантовао да је убијање обустављено, пре свега због тога што је усташка власт морала да се усредсреди на покушај да угуши српски устанак у источној Херцеговини, али и зато што су то тражили немачки и италијански покровитељи НДХ, није се догодио. Да усташки поглавник Анте Павелић није намеравао да уистину заустави истребљење Срба и да је његов изасланик подмаршал Лакса првенствено имао задатак да покуша да угуши српски устанак потврдило се и масовним убиствима у данима непосредно након доношења Павелићеве уредбе, а посебно у августу 1941. године.

Уместо очекиваног брзог слома устанка, који нису могле да угуше усташке хорде из Херцеговине добро увежбане само за убијање ненаоружаних и свезаних Срба, устаници нису поклекнули ни пред елитним усташким снагама. Уместо да за два дана положи оружје, како им је јавно наредио подмаршал Лакса, устаници су на Трусини, 3. јула 1941. године, дочекали и потпуно разбили усташку колону, а уз остале убили и њеног предводника Мију Бабића. Доглавни побочник Бабић био је изузетно марљив организатор логора и истребљења мирних српских сељака, јер је било потребно само да изда заповед, која ће се применити на "дати знак", а његови на све спремни усташки следбеници су беспоговорно убијали. Али, оно што су извршавајући Бабићеву директиву могле да учине у јунским покољима у јужној Херцеговини усташе нису могле да понове извршавајући његово наређење за брзо сламање устанка.

Врх НДХ, суочен са снагом устанка Срба у Херцеговини, уместо надменог става да је све унутар граница те државе унутрашња хрватска ствар, тражио је помоћ окупационих снага. Међутим, ни та помоћ није била довољна за гушење устанка у Херцеговини, а кад се крајем јула 1941. устанак почео ширити у све крајеве НДХ у којима је живело српско становништво реокупација Херцеговине од стране италијанских трупа била је једино решење

за пацификацију српског становништва у Херцеговини. Италијанска реокупација Херцеговине дошла је касно да спречи наставак остваривања усташког геноцидног плана у августу 1941.

Немоћна да се носи са српским устанком на деловима Херцеговине где је српско становништво било већинско усташка власт је могла да се крваво обрачуна са деловима српског народа који јој је био на дохвату. Тај обрачун је морао да буде завршен пре него што италијанске снаге Херцеговину поново ставе под своју контролу. Због тога је српски народ на подручју око Чапљине, после крвавог јуна, чекао још крвавији август 1941. Уследила су нова страдања у којима је геноцид над српским народом у Пребиловцима био најмасовнији и најкрвавији злочин.

У августовским злочинима усташе су планирале да темељитије доврше незавршени геноцидни злочин у јуну 1941. због чега су се посебно усмериле на места која нису масовно страдала у видовданим покољима. Пошто су, са довољним закашњењем да не буду сметња јунским покољима, извешени прогласи о амнестији и забрани даљих убистава, 30. јуна 1941. су пуштени затвореници који нису побијени. За многе српске породице и већи број насеља у којима су живели Срби то није значило ништа, јер су ухапшени мушкарци углавном били побијени. Српске породице у Габели, Грабовини, Горњем Храсну, Дабрици, Драчеву, Дубравици, Локвама, Козицама, Кљенку, Речицама, Ошанићима, Пјешивцу, Попратима, Шћепан- Крсту, скоро да су остале без одраслих мушкараца, као и велик број породица у Чапљини и Тасовчићима.

Од 126 српских жртава усташких злочина у Габели, у јуну 1941, убијени су две жене и три седамнаестогодишњака, а остали убијени били су пунолетни мушкарци, главе породица и њихови старији синови. После јуна 1941. српске породице у Габели: Бубало, Вулић, Ђук, Дропић, Голо, Крбавац, Лојпур, Мандрапа, Мирић, Перишић, Пољак, Ратковић, Сочевећ, Танасиловић, Тарана и Шаин су скоро редом остале без стасалих мушкараца. Више од 10 мушких глава у овом месту недостајало је у породицама: Вулић, 20; Лојпур, 17; Мандрапа, 15; Перишић, 15; и Танасиловић 13.

Јунски талас злочина усташког геноцида однео је највећи број од укупно 60 познатих жртава усташких злочина у Локвама, а већини убијених на јами у Бивољу Брду, за Видовдан 1941. године, последње жртве из овог села

придружиће се 5 јасеновачких жртава. У овај логор смрти из Локава су одведене: Милка Медан, рођена Вуковић, жена Стевана, са кћерима Љубицом и Достињом, и Софија Пјаца, рођена Мићевић, жена Симе са шестогодишњом кћери Сеном. Страдали Срби из Локава су из породица Бабић, Делић, Гачић, Михић, Пјаца, Пудар, Сјеран и Чикара. Највише жртава било је из породица Пјаца, 15, и Михић, 14.

Срби из Речица највише су страдали у видовданским покољима 1941. године, кад је страдало 54 од укупно 62 жртве усташких злочина из овога места. Већина од њих одвезена је у Опuzен, на губилиште удаљено скоро 30 километара од овог места. Страдали становници Речица су из породица Андрић, Бијелић, Вукасовић, Гачић, Ждралић, Ждракалић, Зеленковић, Ијачић, Јанић, Карадеглић, Мркић, Стајчић и Шакота. Највише је страдало Мркића, 12, Гачића и Зеленковића, по 10. Из породице Ждракалић у Опuzену су убијена три рођена брата, синови Шћепана Ждракаловића, Гојко, Новица и Спасоје.

Од јунских убистава Срба из Драчева, Дубравице, Сјекоса и Церовице, у Драчеву и Ади 25. јуна и Опuzену 27. јуна српско становништво у овом делу општина Чапљина и Неум није се никада опоравило. Тада су убијена 62 Србина из ових места, углавном пунолетних мушкараца, а са њима су убијени и: 25-огодишњи Јово Дедијер; 16-огодишњи Никола Бјелица, Жарко Брстина и Раде Михаљевић; и 17-огодишњи Милорад Ратковић. Убијено су 23 члана породице Брстина, којима ће се до краја рата придружити још 6 чланова ове породице одведених у јасеновачки логор смрти. Убијено је 18 чланова породице Мандрапа из Дубравице и Сјекоса, а остали убијени били су из породица Ђурасовић и Лојпур. По попису из 1981. године у овим местима живела су укупно 73 Србина, у Драчеву 45 и Сјекосама 28, а у Дубравици и Церовици Срба није било.

Добрим делом обезглављено српско становништво, од стотина породица које су остале без домаћина до оних који су изгубили све мушке главе, суочено са драматичном истином да усташка власт може да их лиши живота без икаквог суда, било је лака мета мисионарима усташке божије државе. Дон Илија Томас, дон Марко Зовко, фра Тугомир Солдо, фра Серафим Виштица, фра Рафо Прусина и други католички свештеници који су били посебно ревносни у организовању усташког покрета и подстицању усташких злочина,

бацили су се на прозелитски посао. Користећи се свеопштим страхом обезглављених породица и целог српског становништва након масовних усташких злочина могли су успешно да остварују њихову давнашњу жељу да прекрсте православне шизматике.

Због страха за судбину своје деце, жене су се са свим преживелим члановима породице масовно пријављивале за прелазак у католичанство. На тај корак су се одлучивали и преживели одрасли мушкарци, сви под претњом сенке масовног страдања, са надом да на тај начин можда могу да спасу голе животе. Та нада била је подгрејавана чињеницом да током јула, за време док је трајало покрштавање православног српског народа, није било усташких насртаја на српске животе на том подручју. Уместо насртаја на животе српских мушкараца усташе су се устремиле на њихова имања на тај начин што су српске девојке, чије су очеве и браћу побили, присиљавали да с њима ступе у брак. Иако је овај вид присиле један од показатеља изопачености ума злочинаца, њихово настојање да силом ступе у брак са српским девојкама било је првенствено подстакнуто жељом да на тај начин задобију српска имања. Због тога су на удару посебно биле жене из имућнијих породица без преживелих мушких потомака.

Током јула 1941. усташка злочиначка неман у овом делу Херцеговине се хранила убијањем Срба из Сарајева и околине овог града, међу којима су били и Срби избегли из Херцеговине. Јулска пауза у убијању Срба на подручју Херцеговине била је само производ више силе и тактички маневар усташких власти. Иако је ово заустављање убијања искоришћено и за покатоличење већине православног становништва, усташки врх на овом подручју је могао да рачуна на неке ефекте ове прозелитске акције тек уз услов потпуног обезглављивања српских породица. Због тога је настављање убијања српских мушкараца за њих било само питање времена, које поново треба да се усагласи са врхом НДХ. То је учињено крајем јула у Мостару, кад су из Загреба дошли министар унутрашњих послова НДХ Андрија Артуковић и усташки повереник за Босну и Херцеговину Јуре Францетић.

Они су са најистакнутијим првацима усташког покрета у Херцеговини извршили последње припреме за наставак злочина геноцида. Непосредно после тог састанка уследило је убијање ухапшених и спроведених Срба из Требиња

код војне рампе у Чапљини, а за само неколико дана после тога показало се да је овај злочин био само увод у крвави августовски талас злочина.

Истог дана кад су опкољени Пребиловци и почела голгота овог села, 4. августа 1941. године, страдала је већина српских мушкараца из Опличића. Срби из Опличића који су у великој већини преживели јунске покоље били су прве августовске жртве јаме у Бивољем Брду, која ће до краја усташких погрома постати највећа српска гробница на овом делу Херцеговине. Од 151 жртве усташких злочина из Опличића, чија су имена позната, највећи број је настрадао у овој јами, 4. августа 1941. године, а један број је следећег дана усрђен на јами у Кукауши, док су остали скончали на другим местима. За разлику од Пребиловаца у Опличићима су на мети били углавном мушкарци. Са њима је у јаму у Бивољем Брду бачено и пет жена из Опличића: Спаса Јефтић, рођена Пешут, жена Илије, убијена с мужем; Мара Пелкић, кћер Стојана, убијена с браћом Обреном и Ристом; Ђурђа Зеленковић, рођена Буквић, 71-огодишња старица; Василија Зеленковић, убијена с братом Илијом; и Мила Зеленковић, рођена Екмечић, супруга Илије, убијена заједно с мужем.

Након 4. августа 1941. и Опличићи су остали са обезглављеним српским породицама. Међу убијенима из породица Антељ, Барзут, Буквић, Вукасовић, Готовина Дулаћ, Ђонлага, Жижак, Зеленковић, Ијачић, Јефтић, Пелкић, Пеш, Пешут, Продан, Пудар, Пухало, Радош, Спахић и Хардомеља, страдали су углавном одрасли мушкарци. Највише у породици Ијачић 28, Јефтић 16, Дулаћ и Пухало по 14, Пелкић 13. До краја рата у Опличићима су страдале укупно 23 жене.

Иако је 32 мештана Клепаца страдало до августа 1941. већина српских мушкараца из овог села је преживела јунске покоље. Они су остављени по страни и у време августовског напада на Пребиловце, кад су усташке колоне из правца Чапљине и од Вишића и Чељева пролазиле кроз Клепаца. Због тога је уверавање католичког жупника у овом месту дон Илије Томаса да ће бити спасени преласком у католичку веру могло да буде последња нада да ће их, ипак, усташе из неких својих разлога поштедети најгорег. Али, само дан након озваничења преласка православних Срба у католичку веру, које је дон Илија Томас обавио 10. августа 1941. мушкарци из овог села су повезани жицом и отерани у силос на Модричу.

После 11. августа 1941. и Клепци су постали село српских удовица и сирочића, без очеве и старије браће, који су остали иза 130 жртава у овом селу 1941. године. До краја рата, након одвођења 16 жена и деце у Јасеновац, црни биланс смрти у усташким злочинима над мештанима Клепаца биће 146 убијених, што је у односу на број становника овог села које је рат затекао и који су преживели усташке злочине једно од најтежих страдања у току овог рата. Од породица овог српског села: Влачић, Зуровац, Крунић, Чавалуга, Мандрапа, Марић, Марушић, Миличевић, Пантић, Тохол, Ђорлука, Ђуктераш и Шијак, све су скоро једнако страдале, зависно од тога колико је мушкараца било за жртвеник усташких злочинаца. Највише је убијено чланова породице Марушић, 33; Мандрапа, 31; Зуровац, 31; и Чавалуга и Трипића по 15.

У граду Чапљина усташе су од првог убиства Милана Витковића Србе ликвидирали појединачно на мосту на Неретви, или су их водили на групна смакнућа на више места: код Бријеста, у Опузен, у јаму на Хутову и коначно у јаму на Бивољем Брду. У току јунских покоља су убијени скоро сви најугледнији и најимућнији Срби из града: Никола Принцип, лекар; Љубо Хајдиновић, православни свештеник; Љубо Ђиков, општински службеник; Васо Ђуровић, трговац; Милан Таминцић, трговац; Гашо Милићевић, пекарски предузетник; Илија Шакота, трговац. Након убистава на јами у Бивољем Брду, 11. августа 1941. године, заокружен је број од 54 убијена Србина из самог града. Убијени су, поред напред наведених, били из породица: Благоја, Богдановић, Видачић, Вераја, Делић, Елезовић, Зуровац, Кораћ, Кузман, Митровић, Милошевић, Пудар, Ружић, Симић, Сјеран, Стевановић, Тохол, Шкоро и Шотра.

У Грабовинама, непосредно поред града са западне стране, од Срба је живела само породица Зуровац. У јунским покољима убијено је 16 мушких чланова ове породице. Убијени су код Бријеста, у Опузену, Шурманцима, на мосту у Чапљини и Видову Пољу. Покоље су преживели само један пунолетни мушки члан ове породице, жене и сирочад.

Од Срба у Почитељу су живеле малобројне породице Гутић, Радојчић, Чучак и Тохол. Осам мушкараца и две жене страдало је од стране усташких злочинаца у овом месту. Убијени су у јами у Бивољем Брду, 11. августа 1941.

године, а брачни пар Радојчић, Саво и Риста, рођена Мисита, убијени су 1. маја 1942. године.

Тасовчићи су били већинско српско село у којем су живели и муслимани и Хрвати, па је у самом селу било доста истакнутих чланова усташког покрета. Како се Тасовчићи налазе у непосредној близини града, на раскрсници путева Мостар-Метковић и Чапљина-Столац, контролу Срба у овом месту могле су непосредно да остварују и усташе из града. Ово је Србе у Тасовчићима чинило изузетно рањивима у односу на покушаје усташког напада на њих. Због тога је велики број Срба из овог места покушавао да се пре усташких покоља извуче из места и у тим покушајима су неки успевали, а неки гинули.

У јунским покољима страдало је 63 Срба из Тасовчића, највећи број на стратишту у Опузену, док су остали убијени на јами у Хутову, на мосту на Неретви и у Почитељу. Након јулског затишја у усташким покољима и Срби из Тасовчића су били плен прозелитске акције дон Илије Томаса из Клепаца, који их је превео у католичанство. Ни њима, као ни осталим покатоличеним православним Србима то ништа није помогло. У новом усташком налету на српске животе Тасовчићи су 11. августа 1941. били блокирани и целокупно српско становништво отерано у силос на Модричу. Због тога што је мајка истакнутог члана усташког врховништва Јанка Веге била Српкиња из Тасовчића он је наредио пуштање њене породице и још неких пријатеља из силоса, што је изазвало реакцију и неких других усташа да пусте још један број српских мушкараца. Пуштене су и све жене и деца, а они који су остали убијени су исте вечери, заједно са Србима из суседних Клепаца, Гњилишта, Лознице, Чапљине и Почитеља, у јами у Бивољом Брду.

Од усташких злочина у Тасовчићима је страдало укупно 116 Срба, из породица: Аћимовић, Бекан, Бјелица, Бошковић, Глибо, Драшко, Ијачић, Карадеглија, Ласохан, Лечић, Лојпур, Лоздан, Мисита, Моро, Попара, Поповац, Спахић и Тохол. Највише из породице Спахић 22, Драшко 19 и Бекан 16.

Након августа 1941. године и италијанске реокупације Херцеговине чапљинске усташе више нису биле у прилици да организују масовне погроме Срба као у јуну и августу. На несрећу Срба у овом крају за већину српских мушкараца заустављање усташке машине смрти било је прекасно. Ни у условима италијанске контроле територије Херцеговине усташе нису

одустајале од тога да искористе сваку прилику макар за појединачно убиство неког од Срба. Једна од тих прилика било је време првوماјских борби устаничких снага са италијанском војском на подручју Пребиловаца 1942. На Муминовачи су 1. маја 1942. године усташе убиле седам Срба из Тасовчића, петорицу Бекана и по једног Драшка и Миситу, од којих је само један био пунолетан, а шесторица осталих дечаци.

Последњи усташки насртај на српске животе у чапљинском крају био је крајем септембра 1944, непун месец дана пре него што ће усташка војска, заједно са Немцима, бити потиснута до Мостара и иза њих је остало 79 жртава. Била су то углавном деца и њихове мајке, из Лознице 46, Клепаца 16, Гњилишта 10, Локава 5 и Речица 2. Њих су отерали у највећу фабрику смрти на Балкану, усташки логор Јасеновац, 28. септембра 1944. Истог дана у овај логор је отерано и шест чланова породице Брстина из Глушаца на подручју Метковића. Само четири дана пре тога усташе су у Лозници убиле две двадесетогодишње девојке. Ни на крају свог убилачког похода на српске животе усташе нису бирале и у јасеновачку кланицу су послале свакога кога су затекли у овим местима.

Мало српско село Лозница, из којег су 1941. године усташки зликовци убиле 36 Срба, након 29. септембра 1944. године више никад није могло да се обнови. У овом селу страдало је 8 чланова породице Бурлица, 4 Чекрлија, 8 Драгићевића, 14 Покрајчића, 26 чланова породице Пухало, 2 Стевића и 19 Зуроваца. Малобројни преживели нису обновили Лозницу и ово место је избрисано из пописа насеља у чапљинском крају. Ишчезло је са последњим злотворским насртајем на српске животе у овом крају, јер и пред извесним скорим крајем усташе нису заборавиле на један од основних циљева свог покрета – убијање православних хришћана.

Спасо Бурлица и његов 17-огодишњи син Нико усмрћени су заједно у јами на Бивољем Брду, 11. августа 1941. године, а истог дана у Клепцима је убијена Никова мајка Јованка. Три године након њихове смрти у јасеновачку кланицу су одведени Спасина супруга Божица, рођена Вукосав, са три кћери, 21-огодишњом девојком Маром и за школу недораслом Јованком и Савом. Игром случаја преживео је његов млађи син Саво.

Илију Чекрлију усташе су убиле у јунским покољима у јами на Хутову, а његову супругу зору рођену Драгићевић и кћер Миланку, рођену после његове смрти, отерале у Јасеновац. Из породице Драгићевић на јасеновачко стратиште одведени су Софија Драгићевић, рођена Мандрапа, са четворо деце 17-огодишњом Маром и малим сином Миленком и кћерима Василијом и Здравком.

Од 14 Покрајчића из Лознице настрадалих од усташа браћа Милан и Аћим, као и Покрајчић Јовица, убијени су у јами на Бивољем Брду. У логор смрти у Јасеновцу је, 29. септембра 1944. године, одведено 9 деце Покрајчића: Јелка, Борка, Марко, Стоја, Софија, Милован, Никола, Олга и Спасенија. Супруга Аћима Покрајчића Јока, рођена Мисита, одведена је у логор са две кћери, а са унуцима и снајом поведена је и 70-огодишња старица Илинка Покрајчић, рођена Рупар. Из ове породице је игром случаја преживео дечачић Владо Покрајчић, јер се у то време био ван куће. Кад се вратио у кући никога од његових најближих није више било.

Јока Пухало, рођена Пуцар, жена Спасе, одведена је у Јасеновац са четворо своје деце, од којих су најстарији били 7-огодишњи близанци Славка и Славко, а Даница и Данило су имали 6, односно 5 година. Анђа Пухало, рођена Булут, жена Милосава, који је убијен на Бивољем Брду, одведена је у Јасеновац са троје деце, сином Јовом и кћерима Даницом и трогодишњом Маром, рођеном после очеве смрти. Усташки зликовци су из породице Пухало у Јасеновац одвели и две старије мајке чију децу су убили на Бивољем Брду: Виду Пухало, рођену Марушић, жену Милана, и Мару Пухало, рођену Чавалуга, жену Војина.

Од породице Зуровац из Лознице у усташким злочинима страдало је 20 чланова. У њима је нестала породица Спасоја Зуровца који је заклан у Драчеву, 27. јуна 1941. године, дан након што је његов најстарији син Миле убијен у Стоцу. У јами на Бивољем Брду страдала су два његова сина Митар и Љубо, а кћи Боса му је убијена у Лозници 24. септембра 1944. године, четири дана пре него што ће њена сестра Коса и најмлађи брат Душан бити одведени у Јасеновац.

IV

РЕШАВАЊЕ СРПСКОГ ПИТАЊА УБИЈАЊЕМ

Усташким злочинима у септембру 1944. године заокружен је крвави биланс решавања "српског питања" од стране врха НДХ на подручју јужне Херцеговине. Непун месец дана након ових злочина јединице НОВ су ослободиле Столац и Чапљину, 25. и 26. октобра 1944. године. На подручје Чапљине усташе су се, само накратко, повратиле у јануару 1945. године, за време испада немачко-усташких снага са њихових одбрамбених положаја око Мостара и Широког Бријега, предузетог првенствено ради рушења мостова на Неретви, у Чапљини и на Тресани код Габеле. Ова немачко-усташка акција је изведена уз изузетно организовану помоћ локалног хрватског становништва, које је и овом приликом исказивало своју несумљиву опредељеност и широку подршку снагама усташке државе.

Малобројне посадне снаге НОВ стациониране у Чапљини нашле су се на удару јаких диверзантских немачко-усташких снага, које су се, уз помоћ локалног хрватског становништва, неопажено увукле у Чапљину. Њихово дејство са повољних положаја из хрватских кућа било је подржано и од цивилног становништва, укључујући и жене које су на припаднике НОВ-а са прозора сипале врелу воду. Ово је била и последња демонстрација снаге усташког покрета у Чапљини, чије су убачене снаге убрзо савладане енергичном акцијом са источне обале Неретве од дела снага НОВ прикупљених за напад на Мостар. Након поновног заузимања Чапљине ухваћене убачене усташе и њихови помагачи из града стрељани су испред Католичке цркве у Чапљини и ту су сахрањени. Пре тога, за време скоро тромесечне власти НОП-а, у Чапљини није стрељан ни један припадник усташког покрета.

Како је усташка организација која је на овом подручју начинила толике и тако стравичне злочине могла да има такву подршку и у време кад је било извесно да Немачка губи рат?

"Ми смо за њих везали своју судбину", објашњавао је један од најистакнутијих чланова усташког руководства у Чапљини фра Тугомир Солдо неопходност да сви чланови његове Жупе Светог Фрање до краја следе Немце. Такав став је сасвим у складу са историјском истином да је усташка НДХ творевина Трећег Рајха, која је морала да доживи његову судбину, а сасвим је разумљиво да је огромна хрватска већина подржавала идеју о независној хрватској држави.

Оно што тешко може да се разуме је подршка чињењу масовних злочина од стране те државе, а посебно беспоговорно учешће у тим злочинима великог броја људи, обичних сељака, који су били спремни да убијају и своје српске комшије са којима су често становали кућа до куће, имали заједничке међаше на њивама, а у неким случајевима и упаривали своје волове и коње за орање. Међу онима који су убијали своје комшије био је један број младих и за то време образованих људи. Они се нису двоумили да убијају своје најбоље другове, оне с којима су делили школску клупу, заједно играли фудбал... Све то тешко може да се разуме и лако може да се падне у различите замке поједностављивања ствари, саджане најчешће у крајностима. Од потпуно неприхватљивог покушаја правдања усташких злочина тврдњом да су они "првенствено одговор на великосрпски терор", па је наводно због тога иза њих стајао велик број извршилаца и тако масовна подршка до, исто једнако неприхватљивог, да се на тај начин само доказује "геноцидност хрватског народа".

У сваком покушају да се сва објашњења везана за ове злочине у чапљинском и столачком крају траже на основу чињеница незаобилазно је питање ко је чинио руководство усташког покрета у овим местима. Без одговора на ово питање тешко може ваљано да се објасни како је у периоду од три месеца било могуће да буду учињени тако масовни и брутални злочини.

Због значаја долине Неретве за учвршћивање усташког покрета у целој Херцеговини носилац усташке организације у Чапљини био је адвокат др Павао Цанки, каснији министар правосуђа и богоштовља Павлићеве владе. Најзначајније полуге усташке организације у ширењу њеног утицаја међу хрватским масама били су католички свештеници. Њиховим ангажовањем усташки покрет се легитимисао као заступник циљева католичке цркве, која је

била без премца по утицају на хрватске масе, а преко организације месних жупа ови црквени посланици су били у контакту са народом, познавали прилике у сваком селу и засеоку и могли да најуспешније агитују и шире мрежу покрета. Међу католичким свештеницима у усташком покрету са чапљинског подручја су се посебно истицали дон Илија Томас, жупник у Клепцима, и заменик жупника у Чапљини фра Тугомир Солдо, који је у својој усташкој мисији био агилнији од жупског старешине фра Андрије Јелчића, фра Серафима Виштице и фра Рафе Прусине из Габеле. Изузетно утицајан у врху усташке организације у Чапљини од њених зачетака био је велетрговац Перо Јукић.

Врх усташког покрета у време формирања НДХ представљао је Усташки одбор, на чијем су челу били др Паво Цанки и његов заменик Перо Јукић. Састав одбора показивао је да усташки врх у овом месту чини хрватска елита састављена од свештеника, интелектуалаца и предузетника. Усташки покрет је на овој територији брзо избрисао скоро све политичке разлике међу Хрватима, укључујући и резерве које је, првенствено из тактичких разлога, Мачекова ХСС имала према Павлићевим усташама. Тако је истакнути члан Усташког одбора био дотадашњи жестоки декларисани присталица ХСС-а, студент права Фрањо Вега, који је ускоро именован за логорника и са тог положаја најдиректније организовао погром српског становништва.

Да је усташки покрет брисао све идеолошке и друге разлике међу Хрватима у овом делу Херцеговине потврђује и чињеница да су у покрету били једнако ангажовани и припадници фрањевачког реда, који су на подручју западне Херцеговине држали и католичке жупе, и заређени католички свештеници. Њихово у Херцеговини традиционално ривалство око држања католичких жупа, које херцеговачки фрањевци држе мимо праксе у Римокатоличкој цркви и неће да напусте упркос наређењима бискупа из Мостара, у усташком покрету је било избрисано.

У Усташком одбору били су и усташкој идеји два изузетно одана муслимана. Први је био Ешреф Зухрић, солицитатор, који је радио у Цанкијевој адвокатској канцеларији. Други муслиман у врху усташког покрета био је студент, новинар из Почитеља, Ахмет Капетановић. Учесће муслимана у усташкој војсци на подручју Чапљине било је масовно.

Усташки одбор у Чапљини од десет чланова, као врх усташког покрета у чапљинском крају, наслањао се на око четрдесетак најистакнутијих чланова ове зликовачке организације из чијег реда су именовани функционери усташке власти и предводници усташке војске, од повереника за Чапљину Пере Јукића и логорника Фрање Веге, начелника општине Чапљина професора грађевинске школе Иве Габрића, чији је заменик био Ешреф Зухрић, начелника општине Хутово Николе Катића, таборника у Чапљини Нике Филиповића, таборника у Хутову Ивана Мустапића, до усташких ројника по селима. Они су били инспиратори и организатори усташких покоља над православним српским становништвом, које су обављали кољачи и јамари.

Организатор усташког покрета у Столачком срезу био је свештеник дон Марко Зовко, који је своју божију мисију потпуно подредио задатку ширења идеја усташког покрета и његове организације у илегали, за време Краљевине Југославије. Његов циљ је био да у сваком селу за усташке идеје придобије неког од угледних мештана и ствара организацију која ће бити ослонац успостављања власти НДХ. У овој организацији су били и каснији усташки логорник у Стоцу Марко Ћорић, таборник Мартин Маслаћ, као и сви каснији организатори усташких покоља над Србима у селима столачког краја.

"Комесарска" улога католичких свештеника у усташкој организацији била је најчвршћа вертикала за чување њеног јединства. Зато та вертикала није попустила ни кад је од прокламоване борбе за НДХ и њено очување од наводних претњи "великосрпских елемената" усташки покрет ушао у воде масовног злочина против мирних сељака, жена и деце. Није попустила ни у времену кад је већ био изванредан немачки пораз, а тиме и крај НДХ.

Последица ангажовања великог броја католичких свештеника са подручја Херцеговине у усташком покрету је изузетно мали број примера да су се хрватске комшије усудиле да сакрију или на други начин спасу православне Србе од усташких злочинаца. То су пре, из различитих разлога, били спремни да учине неки истакнути чланови усташког покрета, одговорни за многобројне злочине, него Хрвати "обични људи". Неки од тих људи су и саосећали са српским жртвама, али су због сазнања да иза усташа стоје и свештеници били уверени да су злочини оправдани и да ће се огрешити о божије законе ако им помогну. Због тога су били многобројнији примери ангажовања муслимана,

који су иначе били листом уз усташки покрет и често предњачили у злочинима, на спасавању неких својих српских комшија. Посебно су светли примери пожртвовања муслиманских породица Хасана Ђулића из Пребиловаца, Мује Сјекирице из Вишића, Зулфе Веледара из Почитеља и неких других.

V

ЗАХТЕВ ЗА ЕКСХУМАЦИЈОМ УБИЈЕНИХ

Мали број жртава усташких злочина сахрањен је још током трајања рата. Након што је завршен рат сахрањене су жртве са стратишта, која су била лакше приступачна. Највећи број сахрањених био је са стратишта у Опузену. Захваљујући и разумевању тадашњих власти у Далмацији и општини Метковић, ексхумирани су посмртни остаци убијених на овом месту у јуну 1941. Сви су сахрањени у заједничку гробницу на српско-православном гробљу у Габели, одакле је био и највећи број убијених у Опузену. Сахрањен је и део усташких жртава из Пребиловаца, који су убијени у Морином отоку и на другим мастима у селу и око њега.

Ексхумирање остатака жртава усташких злочина из крашких јама био је технички сложенији посао. Међутим, сложеност овог посла није била главни разлог што земни остаци ових жртава нису ексхумирани и достојно сахрањени. То је било само још једно оправдање за остављање костију жртава усташких злочина на месту где су убијени и које су њихови целати одредили и као место њиховог гроба, са намером да остану у јамама, без белега и слова о њиховом погубљењу, како би временом и најлакше нестало трага о српском постојању на тим просторима које је усташки покрет прогласио "повјесно хрватским" и у складу с тим планирао и реализовао физичко уклањање православних Срба с тих простора.

На намеру организатора усташких злочина да се на овај начин заметну трагови њихових недела на чудан начин се надградила намера "чувара братства и јединства" да ову "темељну вредност" послератног поретка сачува од истине о почињеним злочинима. Иако је и у односу на целину југословенског простора теза о "братству и јединству искованом у заједничкој борби народа против окупатора и домаћих издајника" била у нескладу са историјским истинама, тај

несклад је био најочигледнији тамо где је НДХ била најефикаснија у чињењу геноцида над српским народом. А једно од тих подручја био је и овај део Херцеговине у којем је више од 90% масовних усташких злочина над православним Србима учињено у кратком времену самосталног провођења и примене власти од стране НДХ, знатно пре него што је испаљен иједан метак у српском супростављању тој власти на простору где су ти злочини учињени. Наспрам чињеница о масовним усташким злочинима није било чињеница о масовним четничким злочинима на овој територији.

На подручју општина Чапљина и Неум за све време трајања рата регистровано је 85 муслиманских и хрватских цивилних жртава које су настрадале од четника, од којих је прва настрадала у фебруару 1942. године. Истовремено, сви злочини учињени над муслиманским цивилима са српске стране на просторима источне Херцеговине десили су се након извршених усташких злочина на том подручју.

Због тога ове и друге истине, између осталог и чињеница да је огромна већина преживелих Срба са овог подручја, где су усташки злочини били међу најтежима, у поделама устаничких покрета остала на страни НОП-а, нису биле у складу са постављеним постулатима "братства и јединства". Оне су сметале тим постулатима, а посебно је сметала истина о страдању Срба у злочину усташког геноцида. Ова истина није могла да се потпуно пренебрегне, али је могла тако да се замагли да од ње практично не остане ништа јасно видљиво.

У сврху циљног замагљивања и извитоперења ове истине коришћено је и остављање жртава усташких злочина у јамама у којима су погубљени. Те јаме су забетониране, а на обелисцима који су постављани повише њих обично је писало да се ради о жртвама фашистичког терора, или жртвама усташких фашиста, најчешће без назначивања њихове националне и верске припадности и броја. Посебно се избегавало да се назначи број убијених, или да се упишу њихова имена, на чему је родбина жртава често инсистирала. Ако је у годинама после рата и могло да се деси да чувари "братства и јединства" направе неки превид па текст на споменику не буде у складу са оним што су желели, касније то није могло да се деси. Кад је 1974. године на Модричу изнад Тасовчића, на месту где је био житни силос претворен у сабирни логор, постављен последњи

споменик жртвама усташких злочина, и борцима НОР-а из овог места био је проблем и то што је "подобан" текст на споменику исписан ћирилицом.

У време урушавања једнопартијског система и свих "истина" које су октроисане у циљу његовог очувања, поставило се и питање коначне сахране жртава усташких злочина које још нису биле сахрањене. Ово питање је тада поново постављено из неколико основних разлога. Прво, што је људски најразумљивије да родбина жели да своје сроднике достојно сахрани. Друго, та дуго неостварена жеља, посебно очева и мајки из Пребиловаца да сахране своју децу, могла је лакше да буде остварена јер више није важила наметнута једнопартијска истина, којој је то сметало. На крају, али можда важније од свега, преживелу родбину жртава усташких злочинаца то време је умногоме почело да подсећа на време уочи њиховог страдања.

Посао који није урађен за скоро пола века завршен је за само две године. Толико времена је прошло од јавног постављања захтева и тражења одобрења надлежних државних органа да се обави ексхумација и сахрана костију усташких жртава до њихове сахране у крипти Спомен-цркве Сабора српских светитеља и пребиловачких новомученика која је била у изградњи.

Кад су јаме отворене и кад су спелеолози први ушли у јамске просторије које су пет деценија биле гробна места жртава усташких злочина затекли су призоре пред којима нико није могао да остане равнодушан. Радило се о великом броју лобања и других људских костију у гомили на једном месту, заједно са остацима обуће, одеће и личних ствари: огледала, чешљева и дуванкеса и свега што је могло да се затекне код живих људи од којих многи нису веровали да их воде у смрт док нису видели да су доведени до јаме. Све што је било затечено у јамама сведочило је о прекинутим животима жртава усташких злочина. И све је показивало праве димензије ових злочина, а највише гомиле људских костију.

Највећа гомила земних остатака невиних страдалника извађена је из јаме на Бивољем Брду, која је прогутала највише српских жртава усташких злочина, из овог дела Херцеговине и непознатог броја Срба доведених са разних страна, да ту буду убијени. Сви раније прављени спискови убијених на овој јами показивали су колико су чудовишно свирепи били усташки злочини 1941. године, мада је то могао да покаже и само попис имена жртава из једног села,

или чак и само попис жртава са истим презименом. Али, права димензија злочина видела се у тој огромној гомили људских лобања и других костију која је извађена из јаме. Око тих гомила су били и стално долазили сродници, људи којима су те кости припадале. Највећи број сродника жртава припадао је генерацијама које те људе нису запамтиле за живота. Сви они су до тада знали само да се неко од њихових сродника налази у некој од ових јама и мало шта друго. Неки нису знали ни толико.

За јаму у Шурманцима било је знано да се у њој налазе кости убијене деце из Пребиловаца и њихових мајки и свако ко је то знао, а посебно родбина уморених, морао је да се запита како је неко на том месту и на тај начин могао да убија децу, јер свако са делићем људскости у себи мора то да се пита и да стрепи од могућности да види приказ смрти толике деце. А тај приказ у јами "Голубинка" у Шурманцима је и после педесет година убедљиво болно показивао какав злочин је на овом месту учињен 6. августа 1941. године.

О њему је говорила потресна слика дечијих лобањица, које су подземне воде померале по дну ове огромне гробнице и примицале једне близу других, па их поређале као да је нека невидљива рука хтела да их разврста по неком реду: од оних најситнијих које су припадали дојенчади, па мало већих, али опет толико малешних, јер су припадале тек нешто мање ситнијој дечици, до лобањица девојчица и дечака. А међу њима биле су лобање и кости одраслих, њихових мајки, тетака, стрина и ујни, или бака, с којима су заједно уморена пребиловачка деца. Као да и даље покушавају да их заштите од смрти као што су то неуспешно покушавали пре педесет година.

Очеви деце који су били још у животу и чекали пола века да сахране своје потомке могли су само да знају да су и њихова деца и жене у тој гомили костију, од којих им је свака изгледала тако блиска, као да припада њиховој деци, оној одраслијој коју боље памте и оној које тешко могу да се сете по било чему осим да су их имали и по њиховом имену.

Њихова браћа и сестре, сви од друге мајке, знали су само да су пре рођења имали брата или сестру, а најчешће њих више, који су убијени и чија су тела у јами у Шурманцима. Многи рођени после овог злочина носили су имена своје убијене браће или сестара, оних који су били међу великим бројем лобањица и ситних кошчица, или других тек мало већих.

Сваком човеку мора да буде људски разумљиво с каквим помешаним осећањима туге и олакшања, бола, стрепње и коначног смиревања су очеви деце чије су кости вађене из јаме стајали поред ње у Шурманцима. Трипко Трише Екмечић је у шурманачкој јами имао прву супругу Дану, рођену Сухић. Кад је убијена имала је 22 године и била је трудна. Трипко је био поред јаме кад је чуо да је у јами нађен женски скелет са остацима фетуса у њему и одмах му је позлило. Његово срце више није могло да издржи бол који је тако дуго носио у себи и умро је на месту где је пострадао толико његових најближих, као последња жртва усташког злочина над српским народом Пребиловаца у Шурманцима.

Од самог почетка ова акција је била предмет различитих критика, које нису уважавале никакве људски разумљиве разлоге за ексхумацију и сахрану костију усташких жртава. Неке од тих критика су почивале и на искреним заблудама, најчешће српским, да се овим чином могу пореметити међунационални односи. Као да су ти односи, посебно уочи последње деценије прошлога века, иначе били добри па не би требало да се ремете на тај начин. А управо таква заблуда се потхрањивала деценијама, тако упорно да није чудно што су појединци у њу и искрено веровали. Замерке ексхумацији костију жртава које су упућиване из ових мотива биле су и најређе.

Довођење у питање циља и сахране жртава фашистичких злочина на основи заблуде да на тај начин могу да се кваре међунационални односи било је и најмање спорно, посебно због тога што је већина оних који су у њу искрено веровали убрзо схватила да су међунационални односи такви да нема шта да их квари, а поготово да не може да их квари сахрана костију невиних жртава. Време је врло брзо показало да, под разним маскама за скривање правог лица напада на ове активности, њу најжешће нападају они којима је блиска идеологија усташког покрета, који су се већ увелико спремали да коначно остваре све циљеве које усташки покрет није успео да овековечи.

ДВОСТРУКИ ЗЛОЧИН 1992. ГОДИНЕ

Основни циљ, који је нови свехрватски покрет оличен у Хрватској демократској заједници јасно поставио, било је стварање нове независне хрватске државе. Знатно прикривеније, сличну државотворну идеју формулисала је и Странка демократске акције, муслиманска партија која је своју тежњу за независном државом Босном и Херцеговином, под муслиманском доминацијом, завила у обланду "борбе за суверену Босну". Оба ова циља могла су да буду остварена само на штету српских тежњи да се сачува државно јединство српског народа у оквиру Југославије. Та чињеница је била и основни фактор изграђивања посебне блискости ХДЗ и СДА, односно стварања антисрпске хрватско-муслиманске коалиције.

Та блискост је симболично изражавана кроз повезивање у чвор хрватских и муслиманских застава, а то везивање је посебно узнемиравало Србе на подручјима где је хрватски усташки покрет, са масовним муслиманским учешћем, оставио најкрвавије трагове, управо како је то било у долини Неретве и њеној околини, где су у лето 1990. године на путу Сарајево-Плоче, у Шеваш-Пољу као славолук стајале "шаховница" и зелени муслимански барјак повезани у чвор.

Све ово дешавало се у околностима новог односа снага у свету и Европи, након што је једна суперсила престала да постоји, а једина преостала вишеструко увећала могућност коришћења својих моћи и уједињења Немачке, околностима које или нису ишли на руку српским националним интересима, или српска елита није знала да и у тим новонасталим приликама нађе начина за остваривање сопствених интереса. Понајпре онај њен део који је био убеђен да ће се ти интереси најефикасније остварити ратним средствима. Сигурно је да је огромна већина Срба у овом делу Херцеговине, захваљујући свежем трагичном историјском наслеђу, инстинктивно осећала да ће за кратко време доћи у питање и њихов опстанак на тим просторима.

То осећање било је само додатни мотив у настојању да се кости жртава усташких злочина коначно ексхумирају из јама и сахране, посебно да се то у што краћем времену учини за земним остацима жена и деце из Пребиловаца и

осталих Срба усмрћених на јами у Шурманцима. Јер, није требало бити посебно оспособљен аналитичар политичких прилика па видети да је на прагу дан кад тамо неће ни моћи да се оде ни да се однесе цвеће, а још мање упали свећа у знак поштовања према жртвама. Они чији су сународници и сродници били међу учиниоцима злочина све су доживљавали другачије, најчешће са отпором према свему што чине сународници и сродници жртава. Време ће ускоро да покаже да је тај отпор најмање долазио само због неразумевања правих мотива сународника и сродника жртава.

Ако се сагледају сви напади на ексхумацију и сахрану костију српских жртава усташких злочина у Пребиловцима од тог времена и за ову деценију и по касније може добро да се види шта их је све повезивало и повезује, пре свега упорно и безобзирно настојање да се усташки злочини у овом делу Херцеговине у целини негирају или толико умање да се геноцид над Србима 1941. претвари у "српски мит". У том циљу су се најпре лансирале сумње у број српских жртава у јамама, затим се постављало питање да ли се ради само о српским жртвама, све до гнусне конструкције да Срби ископавају више животињских него људских костију. Овакве конструкције лансиране су изван јавне политичке сцене, али је њихов утицај на однос људи којима су биле намењене био непојмљиво велик. На јавној политичкој сцени све је било много умивеније, најчешће са постављањем питања зашто се то "баш сад ради", "да ли је било боље да се кости оставе на миру" и слично, уз истовремено суптилно довођење у везу ових активности са неком за критичаре неприхватљивом политичком опцијом, најчешће са "великосрпском политиком".

Са каквим циљем је све ово чињено видело се врло брзо, кад је дошло време да се политичка средства замене ратнима. Онда се није презало ни од другог злочина над усташким жртвама. Овај злочин учињен је у Пребиловцима јуна 1992. године. У околностима и на начин који јасно показују да то није могла да буде никаква самостална акција, никакво дело предузето самоиницијативно од неке групе мимо система командовања Хрватске војске, ХВО-а, или одлучивања власти Херцег-Босне и општине Чапљина. Све чињенице говоре управо супротно, да је овај злочин организован од стране тадашње војне и политичке власти, са јасним циљевима које је политичка одлука да се учини тако гнусан злочин морала да високо вреднује.

Пре свега ради се о уништењу Пребиловачког храма, масивног објекта изузетно снажне конструкције. Ни само рушење овог масивног објекта ни његово систематско разарање није могло да се уради на мах, поготово не брзо у току трајања напада на Пребиловце, у некој неконтролисаној акцији дела снага нападача. На тај начин изграђени део Спомен-цркве и крипта у њој нису могли да буду ни минирани са непоправљивим оштећењима. Тако никако није могло да се обави педантно уклањање трагова грађевине и сахрањених костију.

Оно што је у Пребиловцима учињено могло је да се уради само са добро планираном акцијом, са одговарајућом логистичком подршком, значајним утрошеним средствима и већим бројем извршилаца. И ништа није могло да се заврши у само неколико дана, а посебно да се на овом месту створи амбијент какав је затечен приликом првог поновног доласка родбине сахрањених жртава.

Расположиви видео-снимци уласка снага Хрватске војске и локалних хрватско-муслиманских снага у Пребиловце потврђују да изграђени део Спомен-цркве и крипта унутар ње током напада нису претрпели никаква већа оштећења. Поред сталног проношења обмана да се у недовршеној Спомен-цркви не налазе кости жртава усташког геноцида него лансери ракета, топови и слично, која је у наредби Јанка Бобетка за операцију "Чагаљ" ублажена у инсинуацију да се ту налази "командно место и складиште топничке муниције", она није оштећена током борбених дејстава. Да је у Спомен-цркви стварно било топова и артиљеријске муниције ти снимци сигурно не би престали да се врте на ХРТ-у и многим другим телевизијама. Без обзира што су тамо биле само кости, односно управо због тога, све је дивљачки срушено и приметени су и трагови њиховог постојања.

Уз раме са овим злочиним другог убијања невиних жртава иде настављање свих лажи које су пратиле њихову сахрану. Оне не само да нису престале да се понављају и трају до данас него су некадашњу форму лансирања гласина заменили видљивији радови. Неки чак одевени и у озбиљно рухо научног и институционалног бављења ратним злочинима, због тога још и одвратније, као већ истакнути пример гнусобе од лажи др Смаила Чекића о "посрбљивању муслиманских костију у Пребиловцима", толико одвратне да је одвратна и помисао на потребу њеног оповргавања.

Само ради оних који су били сахрањени у Пребиловцима, а које, изгледа једнако, мрзе и др Чекић и они који су им убијали и кости мора и то да се уради и понови истина. У Пребиловцима нису сахрањене кости ни из једне јаме у којој је било муслиманских жртава страдалих од четника. Једине кости муслимана међу сахрањеним српским жртвама, за које се сигурно зна, су остаци усташе Делића са Домановића, онога којег је његов друг из војске Краљевине Југославије Илија Шакота повукао са собом у јаму. Његове кости нису издвојене, јер није ни обављена додатна ДНК-анализа костију, да би нечије кости могле да се издвоје. Да су и оне биле ту и да је усташа Делић страдао онако како су то чудом преживели причали потврдили су и међу костима нађени метални делови пушке, с којом је и он повучен у јаму на Бивољу Брду.

Није познато да је игде другде током ратова на простору бивше Југославије учињен злочин сличан злочину над костима жртава усташког геноцида сахрањених у Пребиловцима. У овим, иначе изузетно прљавим, ратовима на подручју бивше Југославије на свим странама чињени су злочини скрнављења и рушења храмова. Али, нигде није забележено да се неко обрушио на храм са костима хиљада жртава и то са таквом злочиначком педантношћу као у овом случају. Није познато да је овакав вандализам забележен било где другде.

Уз овај вандалски чин на подручју општина Чапљина, Столац и Неум, управо са територија са којих је био највећи број сахрањених страдалника у усташким злочинима у Спомен-цркви, догодили су се многи други ратни злочини над српским народом, злочини који на разне начине могу да се класификују у дела против човечности и међународног права: од злочина намерног убијања цивила и војних заробљеника, масовног хапшења и заточавања људи само на основу њихове националне и верске припадности, злостављања у заточеништву, пљачкања покретне и уништавања непокретне имовине, све до етничког чишћења Срба са ових простора Херцеговине, који су проглашени "хрватским повјесним простором". Трајни прогон српског православног становништва са тог простора као крајњи циљ је био у позадини свих других учињених злочина, који су, под утицајем више фактора, кад су у питању злочини над Србима у ове три општине, у далеко највишем обиму учињени на подручју општине Чапљина.

У односу на страдања 1941. број од 76 Срба страдалих 1992. године на подручју општине Чапљина био је неупоредиво мањи, јер је већи број Срба 1941. страдао у већини села где су Срби живели. Због тога што је историјско сећање на српску трагедију 1941. године у долини Неретве почивало на крвавим страдањима скоро сваке српске породице, српски прогнаници са овог подручја били су свесни да су 1992. године платили многоструко мање крваву цену чишћења "хрватског повјесног простора". О томе су гласно говорили посебно они који су били живи сведоци српског страдања 1941. понављајући да је најважније да су остале живе главе на рамену, сећајући се свих својих најближи који нису преживели 1941. И било је најважније, иако су сви прогнани остали скоро без ичега што су створили за живота, а знали су да су им куће порушене, да су им станове заузели нови власници и да им је сва покретна имовина опљачкана. Прогнани су из економски изузетно просперитетног краја, за који се с много разлога говорило да је друга Калифорнија, а међу њима је клима била само први разлог.

Свака објективна анализа догађања 1992. може да покаже да није ни било свих услова да се Србима у долини Неретве понови 1941. у истом облику, али да је злочинима учињеним над српским становништвом 1992. године остварен њихов скоро потпуни прогон са те територије, што је био и основни циљ. Пре свега, за понављање масовних ликвидација Срба као 1941. није било повољних међународних услова. Настављачи усташке идеологије и политике нису имали на располагању стране трупе које би им после сламања југословенске војске оставиле Србе на располагање, као што су учинили Немци и Италијани у НДХ 1941. Уз ову чињеницу, уз све оправдане приговоре међународној заједници за неуважавање српских националних интереса у време распада југословенске заједнице, присуство међународне заједнице је било и фактор сузбијања свих геноцидних планова.

Истовремено, за понављање погрома над Србима није било ни одговарајућих унутрашњих услова. Без обзира на све слабости Југословенске народне армије, које су пре свега произлазиле из њеног вишенационалног састава и које су је у условима распада југословенске заједнице под утицајем центрифугалних националних сила паралисале, ова војна сила је била значајан чинилац онемогућавања погрома над Србима у почетку ратних сукоба. Српско становништво са десне обале Неретве, која је месецима пре међународног

признања државне самосталности Босне и Херцеговине била под контролом хрватских и хрватско-муслиманских паравојних снага, сем малих острва у објектима ЈНА, углавном је благовремено избегло на леву обалу. Истовремено, са леве обале Неретве цивилно српско становништво је углавном евакуисано пре почетка снажнијих војних сукоба. На крају, извлачење на територију источне Херцеговине, у току офанзивног напада војске Хрватске и локалних хрватско-муслиманских снага, није било ометано јачим снагама у позадини.

Ако се имају у виду све ове чињенице, а посебно колики је број српског становништва и које структуре било доступно и незаштићено изложено хрватско-муслиманским снагама, може да се закључити да су одговорни за злочине над Србима учинили максимално колико су могли. Од српске мањине на целом овом простору Херцеговине, јер је према попису становништва из 1991. године у Мостару живело нешто више од 19% Срба, Чапљини 14% и Стоцу 21%, на западној обали Неретве на подручју Чапљине је остало једва око 10% одсто српског становништва које је ту живело. Остали су избегли на простор леве обале Неретве пре 6. априла 1992. године, или су неким каналима тамо успели да изађу, а неки који су били остали пребегли су за Србију преко Далмације. Од тог малог броја Срба осталих на десној обали, у Чапљини, Габели и Грабовинама убијено је 20 лица, међу њима 8 жена.

Према подацима бившег Савезног комитета за прикупљање података о злочинима против човечности и међународног права убијени су: Рајко Булатовић, Милан Вулић, Никола Вулић, Неђа Голо, Милан Ђорђевић, Невенка Елезовић, Славојка Елезовић, Милица Зуровац, Боривоје Ивковић, Душанка Кузман, Никола Кузман, Радивоје Левнајић, Ана Мандрапа, Предраг Митровић, Зоран Николић, Милица Перишић, Симо Перишић, Дивна Пудар, Адам Симић, Дражен Трипић и Сретен Трипић.

Ради се о људима који су остали у својим кућама и становима, због тога што су веровали да нико нема разлога да их убије само зато што су Срби и који нису представљали никакву опасност по власт Херцег-Босне која је на тој територији функционисала и пре међународног признавања самосталности Босне и Херцеговине. Али, били су Срби, без обзира што се ни по чему нису истицали по националној припадности, па ни у активностима Српске демократске странке, на законито проглашеној терористичком. Српкиње су

биле и осам жена које су убили, а намеру да буду убијене није осујетила ни чињеница да су три убијене девојке биле психички нарушеног здравља. Свих 20 Срба убијених на десној обали Неретве повезивала је једино њихова српска национална опредељеност и било би тешко и троје од њих по неким социолошким карактеристикама сврстати у исту групу. Заједно су убијени мајка и син Милица и Симо Перишић, отац и син Сретен и Дражен Трипић, муж и жена лекари Никола и Душанка Кузман, а отац и син Никола и Милан Вулић у размаку од скоро годину дана.

Лекаре Николу и Душанку Кузман нису заштитили ни бели лекарски мантили, а ратно сироче од четири месеца живота Никола Кузман, чијег су оца Ристу у јуну 1941. усташе убиле и бациле у реку, веровао је да нема никаквог разлога да бежи из града у којем се најмање дружио са Србима. И Сретен Трипић је био ратно сироче, јер је његов отац Новица убијен у јами на Бивољем Брду. Он је био ожењен Хрватицом и његовом сину Дражену мајка је била Хрватица, а убијени су на најзверскији начин од "хрватских бранитеља". На овај начин, на примеру сваког од убијених, на питање "зашто" може се доћи само до једног одговора - зато што су били Срби који су наивно поверовали да немају разлога да беже само због своје националне припадности. Срби који су остали одреда су били непрестално сумњичени за разне "субверзивне активности". Људе које су живели у страху за свој живот оптуживали су на све могуће начине, најчешће омиљеним методом пуштања гласина. На тај начин Срби су сумњичени да шаљу сигнале и обавештења српским снагама преко Неретве, да су остали као прикривени снајперисти и диверзанти и да су у сваком случају мотиви њиховог останка сумњиви и засигурно субверзивно опасни.

Они који су се затекли на десној обали Неретве и нису убијени због тога што су Срби у највећем броју су били одведени у логоре у Дретелј и Грабовину на подручју Чапљине и "Лора" у Сплиту у Хрватској. Сви су у овим логорима били изложени разним врстама физичког злостављања и психичког малтретирања. Само мањи број Срба, који су привођени на саслушање, задржан је по неколико дана и малтретиран, уз обавезу да се јавља у полицијску станицу. Изузеци од оваквог третмана били су само неки Срби у мешовитим браковима и неколико осталих, као изузетак који потврђује правило њиховог третмана.

Логор ХОС-а у Дретељу био је, са логором у Челебићима код Коњица, најтеже мучилиште Срба у целом систему од 26 затвора и логора за Србе на подручју Херцеговине. Овај логор у бившим објектима ЈНА у Дретељу је функционисао од почетка маја до краја августа 1992. године и кроз њега је прошло 211 заточеника - 128 мушкараца и 82 жене.

Већина су били незаконито ухапшени Срби са подручја десне обале Неретве из Мостара и Чапљине, а након акције "Чагаљ" у Дретељу је доведено неколико заточеника са подручја леве обале, углавном из Стоца. У логору у Дретељу није био ни један војни заробљеник, иако су свим логорашима у прва два месеца обукли униформе бивше ЈНА, једно и пензионисаним официрима и милиционерима и домаћицама и сви су представљани као "заробљени четници". О каквим се "четницима" ради, поред наведене полне структуре логораша, најбоље говоре чињенице да су се ту налазиле заточене целе породице, или брачни парови чија су деца била раније избегла.

У овом логору су униформе ЈНА, као "заробљени четници", заједно добили чланови породице Жужа, супружници Гојко, пружни радник, и Радојка, домаћица, и њихов син Радомир, супружници просветни радници Љубиша и Јелена Мркић, професор Момчило Екмечић, сви доведени из станова, као и бивши комадант касарне ЈНА у Чапљини, пензионисани пуковник Владо Милошевић. У овом логору је било четворо лекара, касније убијени брачни пар Кузман, др Олга Драшко и др Срећко Марић. Заточеница је била и старица Анђа Војиновић.

Третман заточеника у Дретељу није био као третман ратних заробљеника, него као нижих бића, која "као Срби нису заслужили ни да живе", како им је то понављао генерал Парагиног ХОС-а Блаж Краљевић. Срби заточени у Дретељу били су објект злочиначког иживљавања припадника ХОС, који су били са подручја Херцеговине и Хрватске, али и из иностранства. Сви заточеници су приликом хапшења и одвођења у овај логор скоро на индетичан начин као и усташке жртве 1941. године оптуживани за "србовање". Довољни "докази за ову оптужбу" биле су нађене ћириличне новине и књиге, а поготову видео снимак присуства на сахрани жртава усташког терора у Пребиловцима.

Од заточеника у Дретељу, поред брачног пара Кузман, који су убијени након пуштања из логора, убијено је још најмање петоро, сви са подручја Мостара: Божо Балабан, Ненад Марковић, Јово Пејановић, Евгеније Самарцић и Ђуро Шкоро. Заточеник овог логора Раде Булут, који је посебно сурово мучен због учешћа у активностима везаним за сахрањивање жртава усташких злочина у Пребиловцима, до преране смрти није успео да се опорави од последица тог мучења. Тортура у овом логору оставила је трајне негативне последице по здравље и већег броја других заточеника.

Логор у објектима бивше ЈНА у Грабовини, у којем су најпре затварани углавном српски заточеници из Габеле, а касније премештани и заточеници из Дретеља, био је под управом ХВО. У овом логору није био исти интензитет злостављања као у Дретељу, јер су заточеници, како су наглашавали у својим изјавама, "за разлику од Дретеља тучени само повремено". Ни у Грабовини није било српских војних заробљеника и сви заточеници са тог подручја били су незаконито ухапшени.

Одвођење Срба са подручја Босне и Херцеговине, а посебно српских цивила, у логор "Лора" у Сплиту, који је званично био војно-истражни центар хрватске војске, један је од облика уплитања Републике Хрватске у међунационални рат у Босни и Херцеговини. Са подручја Чапљине је у овај логор, поред 15 војника ЈНА из објекта у Габели и двојице пилота оборених авиона, одведено најмање шест Срба са подручја Чапљине. Већи број је боравио у "Лори" у транзиту, током неуспеле размене код Пакова Села, на коју су вођени и заточеници из логора Дретељ и Грабовина.

Заточеници логора "Лора" су засигурно били: Слободан Зуровац, Мирослав Чучак, Русомир Бекан, Душан Булут, Гаврило Трипковић и Дамјан Трипковић. Према неким индицијама у овај логор био је одведен и убијени кошаркаш КК "Борац" из Чапљине Боривоје Ивковић.

Слободан Зуровац, потпредседник Извршног одбора СО Чапљина, иако функционер у локалној власти државе Босне и Херцеговине, одведен је у овај логор у Хрватској из свог стана. Мирослав Чучак је у "Лору" одведен након што је од мештана Габеле у црним усташким униформама незаконито ухапшен у униформи резерviste ЈНА. Русомир Бекан, Душан Булут и браћа Гаврило и Дамјан Трипковић су незаконито ухапшени на контролном пункту хрватских

паравојних снага на Муминовачи. Сви су у "Лори" преживели изузетно сурово злостављање и након заточења у овом војноистражном центру 72. бојне војне полиције војске Хрватске послати су у затвор ХВО-а у Љубушком, где је настављено њихово злостављање.

Након 7. јуна 1992. године и преласка јединица војске Републике Хрватске, снага ХВО-а и ХОС-а на леву обалу Неретве у односу према затеченим и ухваћеним Србима важило је правило "убити по виђењу". То најбоље потврђује чињеница да су од 30 српских цивила страдалих током овог продора хрватских снага више од половине биле жене. Убијено је 16 жена: Стана Дошен, Цвија Драшко, Василија Екмечић, Радославка Ждралић, Боса Ијачић, Невенка Ијачић, Драгиња Медић, Драгиња Мркић, Зорка Мркић, Даница Мркоњић, Сока Прело, Ђурђа Рељић, Симана Ђуктераш, Цвијета Чучак, Милева Шакота и Савета Шакота. Од њих су само Невенка Ијачић и Ђурђа Рељић биле млађе од 50 година, а остале су биле старице. Најстарија Цвијета Чучак је имала 93 године. Убијена су и три старца, од њих два 79-огодишњака Драго и Војко Ијачић, као и Илија Мисита "Пундо".

Ђурђа Рељић је убијена са мужем Новицом и сином Вукашином у заседи на колону возила која се извлачила из Тасовчића. У тој колони су убијени и Бранко Бекан и Ђорђе Ђонлага. Познато је да су од припадника српске територијалне одбране у борбеним дејствима у Клепцима и Пребиловцима убијени Владо Чоловић и Лука Мандрапа. У борбеним дејствима нападача на правцу Дретељ-Почитељ-Муминовача погинули су Митар Зеленковић, Славко Зеленковић, Велимир Пухало, Славко Пухало и Слободан Шакота. За неке од њих постоје индиције да су убијени након заробљавања. Милан Мисита убијен је након што се после рањавања од гранате крио у Тасовчићима.

У сваком случају снаге нападача убијале су Србе који су ту живели, чији су преци на овом простору били вековима. Већина убијених били су ненаоружани цивили, али и кад су убијали наоружане Србе мештане припадници војске Републике Хрватске нису учествовали у одбрани тих простора и Босне и Херцеговине од "српско-црногорских агресора", како су то понављали и понављају сви који су правдали њихово ангажовање на тлу друге државе. Они су убијали Србе који су бранили свој дом, као што су пре

офанзиве у Клепцима убили Бранка Драгићевића, Неђу Марушића, Слободана Марушића и Љубу Пантића, а смртно ранили Јову Ковачевића.

На све таламбасе разглашена велика победа хрватских снага над "четничким снагама" у Тасовчићима, Клепцима и Пребиловцима и њихов продор на подручје леве обале Неретве у суштини је био поход праћен ратним злочинима над немоћнима, које на сву срећу нису успели да стигну и ухвате у већем броју, јер су само три жене и један мушкарац из Тасовчића и једна жена из Почитеља преживели хватање и одведени у логор. Већина осталих је на срећу успела да се благовремено извуче.

После овог продора чију су ударну песницу чиниле снаге војске Хрватске, у знак «ослобађања хрватског повјесног простора» настављено је систематско пљачкање српске покретне и уништавање непокретне имовине. Уз вандалско рушење Спомен-цркве са криптом у којој су биле сахрањене кости жртава усташких злочина, «ослободиоци» су се посебно острвили на Пребиловце. У другим местима су макар поштедели српско-православна гробља, а у Пребиловцима су оскрnavили и гробље, рушећи надгробне споменике и гробнице, али и дирајући лешеве мртвих. Леш Трипка Трише Екмечића, који је умро крај јаме у Шурманцима полили су запаљивом течносту и спалили у гробници, а преметане су кости и у другим гробницама. Уз све то су се потрудили да видљиво девастирају природну околину Пребиловаца.

У Београду, августа 2006. године